Державний архів Харківської області

ХАРКІВСЬКИЙ АРХІВІСТ

2020 рік

Харків — 2021

УДК 930.25(477.54)
ББК 79.3 (4 УКР-4ХАР)

Редакційна колегія: О. С. Гнезділо (головний редактор), Ю. С. Гриньова (відповідальна за випуск), д. ф. н. Т. Ф. Осіпова (технічний редактор).

Схвалено науково-методичною радою ДАХО
(протокол від 11.12.2020 № 7)

Харківський архівіст: Науково-інформаційний вісник. Випуск за 2020 рік. – Харків, 2021. – 166 с.

Черговий випуск «Харківського архівіста» містить публікації з історії та практики архівної справи, діловодства та краєзнавства.

Для архівістів, студентів-істориків, наукових співробітників, усіх, хто цікавиться архівознавством, діловодством та історією рідного краю.

© Автори статей, 2021 р.

Зміст

З ДОСВІДУ РОБОТИ

Ольга Гнезділо, Юлія Гриньова Про стан розвитку архівної справи у Харківській області у 2020 році. 5

Юлія Гриньова Про підсумки виконання архівними відділами районних державних адміністрацій та міських рад Харківської області Програми на 2017–2021 роки першочергового приймання на постійне зберігання документів, що зберігаються в установах — джерелах їх комплектування понад встановлені роки, у 2020 році. 19

Андрій Савич, Олексій Тімров, Ірина Надточій Застосування комп'ютерних технологій для створення цифрового фонду користування документів НАФ зі згасаючої документації 28

КРАЄЗНАВСТВО

Наталія Аннєнкова Наукове забезпечення верстатобудівної галузі на українських теренах Російської імперії наприкінці XIX–на початку XX ст. 33

Антон Бондарев Сведения о военнопленных солдатах Австро-Венгерской армии времен Первой мировой войны (по материалам, хранящимся в Государственном архиве Харьковской области) 42

Віктор Вергунов Харківський технологічний інститут Імператора Олександра III та професор Г. О. Латишев у житті та творчості К. Г. Шиндлера 51

Марія Ельксніт Зруйноване дитинство (спогади школярів Харківщини за часів окупації). 60

Роман Сойма Голландские корни Льва Тервена 63

Олена Сафонова До 175-річчя від дня народження Іллі Ілліча Мечникова — лауреата Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини 67

Виталий Сосницкий Письма вождям. Истории жизни родственников и репрессированных преподавателей г. Харькова. Семья Ильяшенко (по материалам архивно-следственного дела, хранящегося в Государственном архиве Харьковской области). . . . 74

Виталий Сосницкий История домостроения по ул. Московская, 9 (здание Государственного архива Харьковской области по просп. Московский, 7). 80

Ростислав Филиппенко, Анна Хирина К вопросу о работе Ф. И. Шмита во Всеукраинском комитете охраны памятников истории и старины и Комитете охраны памятников искусства и старины Харьковской губернии (1919–нач. 1921 гг.) (по материалам архива Музея истории ХНУ им. В. Н. Каразина) 111

Ігор Шуйський Література і радянська цензура в житті Надії Суровцової 122

У СВІТІ НОВИН

Ольга Коптєва Хроніка архівного життя. 132

ДО ЮВІЛЕЙНИХ ДАТ

Марія Ельксніт Перелік основних ювілейних та пам'ятних дат, пов'язаних із Харківщиною, на 2021 рік 160

Відомості про авторів 162

З ДОСВІДУ РОБОТИ

Ольга Гнезділо, Юлія Гриньова

Про стан розвитку архівної справи в Харківській області у 2020 році

Документи, що зберігаються в архівних установах Харківської області, є складовою частиною Національного архівного фонду України (далі — НАФ) та світової культурної спадщини, відображають усі сторони соціально-економічного, наукового та культурного життя Слобожанщини, використовуються для задоволення інформаційних потреб суспільства та реалізації прав і законних інтересів громадян. Саме тому першочерговими завданнями державних архівних установ є зберігання, примноження та використання НАФ: поповнення НАФ документами місцевого значення, ведення їх державного обліку, забезпечення гарантованого постійного збереження документів, здійснення заходів з широкого використання архівної інформації.

Станом на 01.01.2021 р. мережа архівних установ Харківської області містить:

— Державний архів Харківської області (далі — Державний архів) (зберігає 4666 фондів, 2337333 од. зб. документів НАФ на паперовій основі, 4686 од. обл./ 912 од. зб. кінодокументів, 36198 од. обл./ 36166 од. зб. фотодокументів, 1377 од. обл./ 1432 од. зб. фонодокументів, 933 од. обл./ 128 од. зб. відеодокументів);

— 27 архівних відділів районних державних адміністрацій Харківської області (далі — архівні відділи райдержадміністрацій) (зберігають 5599 фондів, 748945 од. зб. документів НАФ на паперовій основі, 241 фонд, 41304 од. зб. документів з кадрових питань (особового складу);

— 6 архівних відділів міських рад міст обласного значення Харківської області (далі — архівні відділи міськрад)

(зберігають 479 фондів, 152984 од. зб. документів НАФ на паперовій основі, 300 фондів, 21811 од. зб. документів з кадрових питань (особового складу);

— 138 трудових архівів (зберігають 455005 од. зб. документів на паперовій основі);

— 6 приватних архівів (зберігають 11019 фондів, 411431 од. зб. документів на паперовій основі).

Пріоритетними напрямками діяльності Державного архіву та архівних установ Харківської області у 2020 році було визначено: здійснення заходів з цифровізації процесів у сфері архівної справи та діловодства (за умови фінансування); організацію формування й забезпечення гарантованої збереженості документів НАФ як складової вітчизняної і світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства; популяризацію архівних документів до пам'ятних дат, подій та ювілеїв визначних осіб в історії України.

Упродовж 2020 року Державним архівом здійснювалися заходи, спрямовані на оцифрування документів, надання громадянам електронних послуг, полегшення доступу користувачів до документів та довідкового апарату в електронному вигляді.

З метою створення фонду користування документів Державним архівом оцифровано 278 од. зб. (при плані 250 од. зб.). Це 111 220 кадрів.

Продовжувалося створення фонду користування відеодокументами, виготовлено 43 од. обл. цифрових копій, що становить 1°25' 33''.

Крім того, Державним архівом оцифровано 109 описів управлінської документації (2 403 кадри).

У 2020 році на вебсайті Державного архіву значно збільшилась кількість оприлюднених оцифрованих копій документів НАФ та довідкового апарату до них. У рубриці «Електронний архів» у цьому році розміщено:

— список фондів дорадянського періоду Державного архіву;

— список репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (ф. Р-6452, Карні справи громадян, репресованих позасудовими органами м. Харків та Харківської області);

— реєстри («ревізькі казки») 4–10 всеросійських переписів населення м. Харкова і Харківської губернії, які зберігаються в архівному фонді Харківської казенної палати (ф. 31, оп. 141). Станом на 01.01.2021 року розміщено 41 ревізьку казку;

— метричні книги з фонду Харківська духовна консисторія (ф. 40, оп. 109 та 110). На 01.01.2021 розміщено 6 метричних книг;

— кримінальні справи на репресованих громадян м. Харків та Харківської області (ф. Р-6452). Станом на 01.01.2021 розміщено 99 справ;

— 109 описів 64 фондів (для порівняння, протягом 2019 року розміщено 30 описів 27 фондів). Станом на 01.01.2021 р. завантажено 373 описи 193 фондів.

У 2020 році Державний архів надавав наступні електронні послуги: опрацювання запитів, що надійшли електронною поштою від юридичних та фізичних осіб, надання архівних довідок, архівних витягів на вказані запити або рекомендацій про місцезнаходження затребуваних документів у разі їх відсутності в архіві; розсилка на електронну пошту рахунків за виконання запитів та отримання платіжних квитанцій.

Крім того, прийнято електронною поштою 30 замовлень від користувачів на видавання справ до читальних залів архіву.

Актуальним, як і в попередні роки, залишалось питання комплектування Державного архіву, архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад документами НАФ.

У 2020 році Державний архів прийняв управлінські документи постійного зберігання від Головного управління статистики в Харківській області; Центрального відділу державної реєстрації актів цивільного стану Управління державної реєстрації Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Харків), Колекцію документів про події, пов'язані

з поширенням COVID-19, спричиненого коронавірусом SARS-COV-2 у Харківській області, та Колекцію документів про місцеві вибори 2020 року в Харківській області, а також документи, що сформувалися в процесі діяльності самого Державного архіву.

Також Державний архів прийняв на зберігання бюлетені від Харківської міської територіальної виборчої комісії Харківського району Харківської області та районних у місті Харкові територіальних виборчих комісій Харківської області.

Усього за 2020 рік Державний архів прийняв на зберігання 2505 од. зб. на паперовій основі, з них управлінської документації постійного зберігання 44 од. зб. та 2461 од. зб. бюлетенів.

Крім того, до Державного архіву надійшли нефондові документи: 50 од. обл./ 50 од. зб. фотодокументів та 43 од. обл./ 1 од. зб. відеодокументів.

Архівні відділи райдержадміністрацій та міськрад прийняли на зберігання 38239 од. зб. при плані 9143 од. зб. Планові показники перевиконано більш ніж у 4 рази. Це пояснюється процесом адміністративно-територіальної реформи України, у ході якої створюються об'єднані громади, ліквідуються районні ради, районні державні адміністрації та їх самостійні структурні підрозділи.

Приймання на зберігання документів з кадрових питань не планувалось, але архівні відділи Ізюмської та Лозівської міськрад прийняли 404 од. зб.

Упродовж 2020 року відділом формування НАФ та діловодства Державного архіву проводилися роботи з науково-технічного впорядкування документів установ, підприємств та організацій. За вказаний період опрацьовано 724 справи постійного зберігання (планові показники 200 справ); 615 справ з кадрових питань (особового складу) (планові показники 60 справ); 153 справи науково-технічної документації (не планувалося) та 334 справи виборчої документації тимчасових термінів зберігання з місцевих виборів 2020 року (не планувалося).

Архівним відділом Золочівської райдержадміністрації опрацьовано 45 справ постійного зберігання та 24 справи з кадрових питань (особового складу).

Відбулося певне покращення стану будівель та матеріально-технічного забезпечення архівних установ області.

Важливим для реалізації пріоритетів та завдань на 2020 рік стало виконання заходів, передбачених Програмою розвитку архівної справи в Харківській області на 2017–2021 роки, затвердженою рішенням IX сесії Харківської обласної ради VII скликання від 23 лютого 2017 року № 386-VII. За вказаною Програмою, завдяки фінансуванню з обласного бюджету, у 2020 році Державному архіву виділено кошти у сумі 3,5 млн. грн.: для постів охорони — 1,5 млн. грн.; на створення безпечних сприятливих умов для якісного надання архівних послуг громадянам, покращення стану приміщень — 2 млн. грн.

У будівлі Державного архіву по пр. Московський, 7 було проведено роботи з водовідведення, ремонт 2 робочих кімнат, теплового вузла (рамки опалення); укріплення та ремонт плити перекриття в 1 архівосховищі; заміну дерев'яних сходів на металеві в підвальному приміщенні теплового пункту; укріплення стропильної системи покрівлі, встановлення 3 дверей для виходу на дах та 2 металевих дверей до архівосховищ.

У будівлі Державного архіву по вул. Мироносицька, 41 було проведено ремонт 2 робочих кімнат, даху, сходової клітки на 9 поверхах; теплового вузла (рамки опалення); регламентні роботи на теплових засувках у колодязі; заміна труби водопостачання та засувки в приміщенні насосної станції та встановлення засувки з електроприводом; повна заміна каналізаційної мережі (від будівлі до каналізаційного колодязю) з відновленням асфальтного покриття та огорожі; укріплення дверей до ліфту; встановлення 1 металевих дверей до архівосховища; ремонт та фарбування 16 дверей в архівосховищах із заміною нових урізних замків до них; встановлення 10 світильників аварійного освітлення, заміна 31 світильника на енергозберігаючі;

огляд вентиляційної системи та розгляд комерційної пропозиції щодо встановлення технічного обладнання для забезпечення та підтримки необхідних температурних параметрів у архівосховищах.

Архівному відділу Кегичівської райдержадміністрації виділено додаткове приміщення площею 51,5 кв. м.

Відбулося збільшення стелажного обладнання на 254,5 пог. м. в трьох архівних відділах: Кегичівської (30 пог. м) і Сахновщинської (80 пог. м.) райдержадміністрацій та Архівному відділі Чугуївської міськради (144,5 пог. м.).

Вживалися заходи щодо покращення стану протипожежної безпеки та охорони архівних установ. Пожежну сигналізацію було встановлено у двох будівлях: 1 будівлі Державного архіву (обладнано 2 приміщення — для зберігання секретних документів та сховище) та будівлі Архівного відділу Чугуївської райдержадміністрації; охоронну — в 1 будівлі Архівного відділу Валківської райдержадміністрації.

У Державному архіві проведена заміна пожежного димового сповіщувача та підключення його до пульту централізованого спостереження, вимірювання опору ізоляції силової електропроводки, встановлення 2 сертифікованих протипожежних дверей з межею вогнестійкості не менше EI 60 (електрощитова та ліфтова) та вогнестійка обробка дерев'яних елементів покрівлі у будівлі по просп. Московському, 7.

Відремонтовано пожежну сигналізацію в Архівному відділі Люботинської міськради, охоронну — в Архівному відділі Чугуївської міськради.

За рахунок коштів спеціального фонду в Державному архіві проведено перезаряджання 100 вогнегасників.

Мікробіологічне та ентомологічне обстеження приміщень і документів у Державному архіві проведено двічі — у квітні та грудні 2020 року. У сховищі № 9 по пр. Московському, 7 у квітні було виявлено сліди плісняви на стіні. Для знезараження документів і повітря в архівосховищі було застосовано бактери-

цидний опромінювач ОВВ 36, стару фарбу і штукатурку на стіні знято, поверхню оброблено антисептиком та проведено ремонт стіни.

Проводилися роботи з ремонту й реставрації архівних документів: показник Державного архіву з реставрації документів на паперовій основі становить 24 737 аркушів (при планові 10 228 аркушів).

Архівними установами області відремонтовано 25 868 аркушів справ з паперовим носієм, звітний показник обсягу робіт з ремонту документів Державного архіву складає 24 065 аркушів; оправлено та підшито 2143 од. зб., з них Державним архівом — 839 од. зб. (замість запланованих 115 од. зб.: показник з підшивання справ перевиконано за рахунок великої кількості фондів (811), які пройшли перевірку наявності та фізичного стану й потребували підшивки до справ фондів відповідних документів).

Для покращення стану збереженості документів Державним архівом придбано 200 коробок для картонування справ і закартоновано 6 355 од. зб. замість 1 200 запланованих.

Архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад закартоновано 35 920 од. зб. та перекартоновано 7 017 од. зб.

На виконання завдань і заходів, передбачених Програмою здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів Національного архівного фонду на 2020–2024 роки, поточного року Державним архівом перевірено 80 080 од. зб. на паперовій основі, в тому числі 3 справи з унікальними документами і 1 432 од. зб. фонодокументів. Загальна кількість невиявлених справ на паперовій основі становить 44 од. зб. Вибуло в результаті технічної арифметичної помилки чи передачі до іншого фонду 5 од. зб. Надійшло з тих самих причин 65 од. зб.

Архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад перевірено 142 068 од. зб. на паперовій основі при планових показниках 122 174 од. зб.

Архівними установами області для виявлення унікальних документів переглянуто 2 156 од. зб. управлінської документації, у тому числі Державним архівом — 566 од. зб. управлінської документації дорадянського періоду фонду Ф-408, Харківське губернське казначейство, м. Харків, за 1862–1919 рр. Унікальних документів серед переглянутих справ не виявлено.

2020 року Державним архівом застраховано 3 унікальні документи, що в ньому зберігаються (договір добровільного страхування майна серії 212/01 № 200590 від 16.11.2020, страховик — Приватне акціонерне товариство «Українська пожежно-страхова компанія», страхова сума 12387,58 грн.).

Тривали роботи з розсекречування документів НАФ. У 2020 році були відібрані документи архівного фонду Р-3858сч «Виконком обласної ради депутатів трудящих» для розсекречування, гриф секретності яким був наданий за часів колишнього СРСР. Складено один перелік МНСІ на 100 документів та направлено до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, з яких було розсекречено 52 документи.

Продовжувалася розробка науково-довідкового апарату до документів архівними установами області. За 2020 рік Державним архівом удосконалено 2 описи радянського періоду, що становить 201 од. зб. управлінської документації, а саме: Р-6370, Трест зеленого будівництва Харківського міського відділу комунального господарства Міністерства комунального господарства УРСР, м. Харків, за 1943–1952 роки; Р-6371, Харківський трест з експлуатації гідротехнічного та мостового господарства Харківського міського відділу комунального господарства Міністерства комунального господарства УРСР, м. Харків, за 1943–1949 роки.

Протягом 2020 року, як і раніше, проводилася робота з виявлення та популяризації архівних документів до пам’ятних дат, подій та ювілеїв визначних осіб в історії України.

У Державному архіві було підготовлено й відкрито 9 виставок архівних документів, 7 з яких оприлюднені в режимі онлайн на власному веб-сайті архіву. Виставки були присвячені значним та пам'ятним датам і ювілеям у житті України, а саме: до 100-річчя подій Української революції 1917−1921 років; до Дня Героїв Небесної Сотні, до Дня вшанування жертв політичних репресій в Україні, до Дня Конституції України, До Дня Державного Прапора України та Дня незалежності України, до Дня вшанування жертв Голодомору в Україні. Також були проведені виставки, присвячені пам'ятним датам в історії міста Харкова і Харківської області: до 100-річчя Харківського історичного музею; до 175-річчя від дня народження Іллі Ілліча Мечникова — лауреата Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини.

Тривала співпраця із засобами масової інформації.

У газеті «Слобідський край» від 09.05.2020 року опублікована стаття «Як шкільні твори стали свідченнями про війну». Також на офіційному веб-сайті Державного архіву розміщена стаття «Зруйноване дитинство (спогади школярів Харківщини про часи окупації)».

Крім того, підготовлено статтю, присвячену 175-річчю від дня народження Іллі Ілліча Мечникова, та інформації про роботу архівних установ Харківської області для періодичного видання Державного архіву «Харківський архівіст».

Архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад міст обласного значення підготовлено 41 виставку архівних документів, в тому числі — 6 on-line. Тематика їх стосувалася здебільшого історії рідного краю та воєнних подій на Харківщині і присвячена ювілейним та іншим пам'ятним датам.

При плані в 40 публікацій у засобах масової інформації у 2020 році архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад області підготовлено 71, що розміщені в місцевих газетах та на сайтах (57 — архівними відділами райдержадміністрацій та 14 — архівними відділами міськрад області).

Замість запланованих на 2020 рік 3 радіопередач проведено 6. Начальник Архівного відділу Балаклійської райдержадміністрації тричі виступила на місцевому радіо, де розповіла про роботу архівного відділу; начальники архівних відділів Шевченківської райдержадміністрації та Куп'янської і Чугуївської міськрад провели по 1 виступу.

У ході адміністративно-територіальної реформи України триває процес створення об'єднаних громад на території Харківської області, відповідно змінюється система трудових архівів області.

Станом на 1 січня 2020 року на території Харківської області діяло 140 трудових архівів.

У 2020 році відбулися зміни в мережі цих архівних установ у процесі утворення об'єднаних громад: створено 1 трудовий архів при виконавчому комітеті Оскільської сільської ради Ізюмського району, 3 трудових архіви сільських рад припинили діяльність і документи, що в них зберігалися, передано до 2 трудових архівів об'єднаних територіальних громад (трудовий архів при Грушинській сільській раді Первомайського району Харківської області увійшов до складу трудового архіву Первомайської міської ради; трудові архіви Одрадівської та Картамиської сільських рад Первомайського району об'єднано з трудовим архівом Олексіївської сільської об'єднаної територіальної громади Лозівського району Харківської області).

Станом на 31.12.2021 р. в Харківській області функціонує 138 трудових архівів, з них: при міських радах — 10, при районних радах — 8, при сільських та селищних радах — 110, при об'єднаних територіальних громадах — 6 та при комунальних установах (підприємствах) районних рад — 4.

На зберіганні в трудових архівах знаходиться 445 177 справ з кадрових питань (особового складу), 9 828 справ тимчасового терміну зберігання. Упродовж 2020 року трудовими архівами області виконано 13 960 соціально-правових запитів від юридичних та фізичних осіб.

У 2020 році проведені всі заплановані засідання дорадчих органів Державного архіву.

Відбулося 4 запланованих розширених засідання колегії, на яких розглянуто 18 питань: 17 — запланованих та 1 питання позапланово.

У зв'язку із запровадженням на території Харківської області карантинних заходів засідання колегії № 2–4 проводились у дистанційному режимі за допомоги інформаційно-комунікаційних технологій. Матеріали засідання колегії опрацьовувались членами колегії архіву дистанційно.

Протягом року на засіданнях колегії розглянуті питання, серед яких: про підсумки роботи Державного архіву та архівних установ області за 2019 рік та завдання на 2020 рік, про стан роботи зі зверненнями громадян, про заходи щодо забезпечення дотримання правил охорони праці та пожежної безпеки у Державному архіві у 2020 році та інші.

Відбулося 7 засідань науково-методичної ради Державного архіву (з них 2 — позапланові; 5 засідань проведено дистанційно), на яких було розглянуто та схвалено 7 переліків документів до виставок, із них 2 для експонування в читальній залі Державного архіву та 5 on-line виставок для розміщення на веб-сайті Державного архіву; 2 статті; 2 методичні розробки, рукопис науково-інформаційного видання «Харківський архівіст» за 2020 рік та інші питання.

Проведено 12 запланованих засідань експертно-перевірної комісії Державного архіву. Схвалено описів справ постійного зберігання на 46 826 од. зб. (при планові 20 000 од. зб.), описів фотодокументів на 50 од. зб. (при планові 50 од. зб.), відеодокументів на 1 од. зб. 43 сюжети (при планові 1 од. зб. 25 сюжетів); погоджено описів справ з кадрових питань (особового складу) на 31 334 од. зб. (при планові 17 000 од. зб.), 63 положення про експертні комісії установ, підприємств та організацій (при планові 2), 35 інструкцій з діловодства (при планові 2), 323 номенклатури справ (при планові 120).

Архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад на засіданнях експертних комісій схвалено описів справ з кадрових питань (особового складу) на 28 554 од. зб., 313 номенклатур справ, 34 інструкції з діловодства та 144 положення про експертні комісії установ, підприємств та організацій.

На 2020 рік Державним архівом було заплановано проведення 50 комплексних та 50 тематичних перевірок роботи архівних підрозділів та служб діловодства установ, підприємств та організацій — джерел комплектування Державного архіву.

Проте не всі заплановані роботи архівним установам вдалося виконати в повному обсязі у зв'язку із запровадженням з 12 березня 2020 року карантинних заходів, пов'язаних з поширенням COVID-19. Державним архівом за січень–березень 2020 року проведено лише 19 комплексних та 20 тематичних перевірок.

Перевірки архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад не проводилося, оскільки було заплановано на II–III квартали 2020 року і не здійснювалось з цієї ж причини. Вивчення стану роботи архівних відділів проводилося шляхом опрацювання відомостей, що ними надавалися Державному архіву щомісячно, щоквартально та за підсумками року, а також ці питання розглядалося на засіданнях колегії.

Архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад було проведено 26 комплексних, 52 тематичних та 33 контрольних перевірок (при плані 91 тематична, 51 контрольна, 62 комплексних перевірок). Недовиконання архівними відділами плану контрольних заходів також пояснюється карантинними заходами.

На 2020 рік Державним архівом було заплановано проведення 2 семінарів з підвищення кваліфікації працівників служб діловодства, архівних підрозділів та членів експертних комісій юридичних осіб. Але у зв'язку із запровадженням карантинних заходів семінари не проводилися. Натомість 23 січня 2020 р. начальник відділу формування НАФ та діловодства взяла участь у семінарі з підвищення кваліфікації, що проводився на базі

КП «Регіональний учбово-методичний центр охорони праці», у складі 35 представників установ, підприємств та організацій Харкова та Харківської області.

З метою підвищення кваліфікації працівників архівних відділів Державним архівом проведено 2 семінари, один із них — у режимі Zoom-конференції.

Архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад проведено 48 семінарів та взято участь у 35 семінарах.

У січні–березні 2020 р. на особистому прийомі у столі довідок Державного архіву прийнято 389 звернень від громадян. З 18 березня 2020 р. Державний архів через введення карантинних обмежень у зв'язку з епідемією коронавірусу в Україні тимчасово припинив прийом громадян до кінця року.

Протягом року до Державного архіву надійшло всього 4 121 звернення: від громадян України — 3 287, від іноземних громадян — 834.

За звітний період архівними установами області виконано 2 469 тематичних запити, з них Державним архівом — 416; майнових — 2 789, зокрема Державним архівом — 130; соціально-правових — 7 655, зокрема Державним архівом — 2 779. Також Державним архівом виконано 596 біографічних та 200 генеалогічних запитів.

У 2020 році в читальних залах Державного архіву працювало 99 користувачів, які відвідали читальні зали 1096 разів. Їм було видано 2 328 одиниць зберігання. За генеалогічною тематикою працювало 84 дослідники.

У читальних залах архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад працювало 59 користувачів, яким було видано 1 253 од. зб.

Ураховуючи вищевикладене, слід зазначити, що 2020 року архівними установами області проведено значну роботу на виконання поставлених перед ними завдань. Однак поряд із позитивними зрушеннями залишається нерозв'язаною низка проблемних питань.

Для всіх архівних установ області залишається невирішеним питання оснащення архівосховищ автоматичними установками пожежогасіння.

Для Державного архіву найгострішим є питання виділення додаткових приміщень для приймання документів на зберігання, нестача кадрів (в архівній установі, де зберігається майже 2,5 млн. од. зб. працює 45 осіб). Потребує оснащення сховищ сертифікованими протипожежними дверима, обладнання всіх дверей, що виходять до сходових клітин пристроями для самозачинення, переобладнання електромережі у пристосованій будівлі по просп. Московському, 7 до вимог норм пожежної безпеки. Також, у зв'язку з дефіцитом фінансування, не відновлено роботу системи вентиляції приміщень та архівосховищ по вул. Мироносицька, 41, яка більше 10 років знаходиться у неробочому стані. Частина архівних відділів також потребує додаткових площ.

Заходи щодо покращення матеріально-технічного забезпечення, протипожежної безпеки та охорони Державного архіву, архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад внесено до Програми розвитку архівної справи в Харківській області на 2017–2021 рр. відповідних районних та міських Програм, але профінансовано частково. Робота з вирішення проблемних питань буде продовжуватися в наступному році.

Підводячи підсумки роботи Державного архіву та архівних установ Харківської області у 2020 році, слід зазначити, що протягом зазначеного періоду тривали роботи зі збереження документального надбання Слобожанщини, поповнення Національного архівного фонду та розширення доступу до архівної інформації, але деякі питання потребують подальшого вирішення.

Юлія Гриньова

Про підсумки виконання архівними відділами районних державних адміністрацій та міських рад Харківської області Програми на 2017–2021 роки першочергового приймання на постійне зберігання документів, що зберігаються в установах — джерелах їх комплектування понад встановлені роки, у 2020 році

У 2017 році архівними відділами районних державних адміністрацій (далі — архівні відділи райдержадміністрацій) та міських рад міст обласного значення (далі — архівні відділи міськрад) Харківської області було розроблено плани-графіки на 2017–2021 роки першочергового приймання на постійне зберігання документів, що зберігаються в установах — джерелах їх комплектування понад встановлені роки.

Ці плани було включено до зведеного Плану-графіку на 2017–2021 роки по Харківській області. Усього до нього було внесено 1106 юридичних осіб у районах та містах, заплановано прийняти за період 2017–2021 рр. 52826 од. зб.

У 2020 році архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад планувалося прийняти 9143 од. зб. (з урахуванням недовиконання Плану-графіку за попередні роки — 15942 од. зб. від 324 юридичних осіб — джерел комплектування НАФ).

Протягом 2020 року архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад Харківської області прийнято на державне зберігання 38239 од. зб. (планові показники (9143 од. зб.) перевиконано більш ніж у 4 рази). З них за Програмою передали документи НАФ у повному обсязі 92 юридичні особи, що становить 9127 од. зб. Документів, внесених до Програми за попередні роки, але не прийнятих у зв'язку з незавершеним упорядкуванням документів, позаплановою реорганізацією та ліквідацією установ, втратою ними статусу юридичної особи, виїмкою документів правоохоронними органами, технічними

помилками в датуванні при складанні Плану-графіку тощо, надійшло 4424 од. зб. від 31 юридичної особи. Водночас за вказаний період понадпланово передали документи на постійне зберігання до архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад 335 юридичних осіб, не внесених до Плану-графіку, у кількості 24688 од. зб., у зв'язку з ліквідацією, реорганізацією, об'єднанням, закінченням термінів зберігання документів НАФ.

Найвищі показники приймання документів за 2020 рік відзначено в архівних відділах Харківської міськради (5878 од. зб.), Чугуївської (3146 од. зб.), Балаклійської (2042 од. зб.), Зміївської (1970 од. зб.), Дергачівської (1884 од. зб.), Дворічанської (1863 од. зб.), Валківської (1587 од. зб.), Шевченківської (1582 од. зб.), Сахновщинської (1278 од. зб.), Первомайської (1275 од. зб.), Вовчанської (1274 од. зб.), Богодухівської (1254 од. зб.), Борівської (1211 од. зб.), Барвінківської (1115 од. зб.) та Краснокутської (1036 од. зб.) райдержадміністрацій.

Найменшими стали показники приймання документів в Архівних відділах Зачепилівської райдержадміністрації (191 од. зб.), Ізюмської (111 од. зб.), Лозівської (92 од. зб.) та Люботинської (114 од. зб.) міськрад (див. таблицю).

Таблиця

Приймання документів НАФ архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад у 2020 році (од. зб.)

№ з/п	Назва архівного відділу	Заплановано за Програмою-2020	Заплановано з урахуванням недовиконання за попередні роки	Фактично прийнято у 2020 році (усього)	З них прийнято за Програмою	З них недовиконання за попередні роки	З них прийнято позапланово
1	Архівний відділ Балаклійської райдержадміністрації	206	206	2042	580	0	1462

№ з/п	Назва архівного відділу	Заплановано за Програмою-2020	Заплановано з урахуванням недо-виконання за попе-редні роки	Фактично прийнято у 2020 році (усього)	З них прийнято за Програмою	З них недовико-нання за попередні роки	З них прийнято позапланово
2	Архівний відділ Барвінківської райдержадміністрації	260	1100	1115	278	247	590
3	Архівний відділ Близнюківської райдержадміністрації	265	687	676	128	171	377
4	Архівний відділ Богодухівської райдержадміністрації	363	363	1254	1081	0	173
5	Архівний відділ Борівської райдержадміністрації	313	400	1211	881	321	9
6	Архівний відділ Валківської райдержадміністрації	1043	1043	1587	560	0	1027
7	Архівний відділ Великобурлуцької райдержадміністрації	285	595	919	440	153	326
8	Архівний від-діл Вовчанської райдержадміністрації	269	270	1274	224	0	1050
9	Архівний відділ Дворічанської райдержадміністрації	282	983	1863	204	1068	591
10	Архівний відділ Дергачівської райдержадміністрації	500	1332	1884	992	339	553
11	Архівний відділ Зачепилівської райдержадміністрації	120	200	191	91	0	100
12	Архівний відділ Зміївської райдержадміністрації	164	191	1970	642	0	1328
13	Архівний відділ Золочівської райдержадміністрації	279	279	910	174	0	736
14	Архівний відділ Ізюмської райдержадміністрації	300	555	454	272	0	182

№ з/п	Назва архівного відділу	Заплановано за Програмою-2020	Заплановано з урахуванням недо-виконання за попе-редні роки	Фактично прийнято у 2020 році (усього)	З них прийнято за Програмою	З них недовико-нання за попередні роки	З них прийнято позапланово
15	Архівний відділ Кегичівської райдержадміністрації	100	100	828	0	0	828
16	Архівний відділ Коломацької райдержадміністрації	179	179	319	57	0	262
17	Архівний відділ Красноградської райдержадміністрації	70	82	656	331	42	283
18	Архівний відділ Краснокутської райдержадміністрації	888	983	1036	231	0	805
19	Архівний відділ Куп'янської райдержадміністрації	731	731	708	0	432	276
20	Архівний відділ Лозівської райдержадміністрації	300	621	627	125	44	458
21	Архівний відділ Нововодолазької райдержадміністрації	252	252	737	145	65	527
22	Архівний відділ Первомайської райдержадміністрації	300	523	1275	0	0	1275
23	Архівний відділ Печенізької райдержадміністрації	85	321	837	200	92	545
24	Архівний відділ Сахновщинської райдержадміністрації	64	189	1278	25	261	992
25	Архівний відділ Харківської райдержадміністрації	146	398	402	98	0	304
26	Архівний відділ Чугуївської райдержадміністрації	200	892	3146	0	766	2380
27	Архівний відділ Шевченківської райдержадміністрації	195	523	1582	493	272	817

№ з/п	Назва архівного відділу	Заплановано за Програмою-2020	Заплановано з урахуванням недовиконання за попередні роки	Фактично прийнято у 2020 році (усього)	З них прийнято за Програмою	З них недовиконання за попередні роки	З них прийнято позапланово
28	Архівний відділ Ізюмської міськради	32	805	111	40	0	71
29	Архівний відділ Куп'янської міськради	80	147	792	388	0	404
30	Архівний відділ Лозівської міськради	67	187	92	9	24	59
31	Архівний відділ Люботинської міськради	48	48	114	14	0	100
32	Архівний відділ Харківської міськради	500	500	5878	176	0	5702
33	Архівний відділ Чугуївської міськради	257	257	471	248	127	96
	Усього:	9143	15942	38239	9127	4424	24688

Таким чином, станом на 01.01.2021 року за загальною кількістю запланованих показників річний план перевиконано, але це зроблено в основному за рахунок позапланового приймання (64,56% від загальної кількості прийнятих документів), тоді як документи, включені до Програми на 2020 рік та борги за попередні роки частково залишаються не виконаними. Це пов'язано передусім з другим етапом децентралізації та адміністративно-територіальною реформою, внаслідок якої значна частина юридичних осіб — джерел формування НАФ архівних відділів, у тому числі не внесених до Плану-графіку, припинила діяльність шляхом об'єднання, ліквідації або реорганізації.

17 липня 2020 року Верховна Рада України прийняла постанову № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів», згідно з якою в Україні змінено адміністративно-територіальний поділ: у Харківській області замість 27 утворено 7 нових (укрупнених) районів: Богодухівський, Ізюмський, Красноградський, Куп'янський, Лозівський, Харківський та Чугуївський. Розпочалася ліквідація та реорганізація самостійних структур-

них підрозділів райдержадміністрацій; також тривало активне передавання документів сільських, селищних, міських рад, що реорганізуються, до архівних відділів та трудових архівів, відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

Це спричинило значне збільшення навантаження на архівні відділи: у 2020 році архівними відділами райдержадміністрацій та міськрад Харківської області було прийнято найбільшу кількість документів за час функціонування Програми (у 1,5 разів більше, ніж у 2017 році на початку дії Програми). Так, архівними відділами райдержадміністрацій у 2017 р. було прийнято 18581 од. зб., у 2018 р. — 20866 од. зб., у 2019 р. — 24653 од. зб., у 2020 р. — 30781 од. зб.

Приймання на державне зберігання управлінської документації архівними відділами райдержадміністрацій Харківської області (од. зб.)

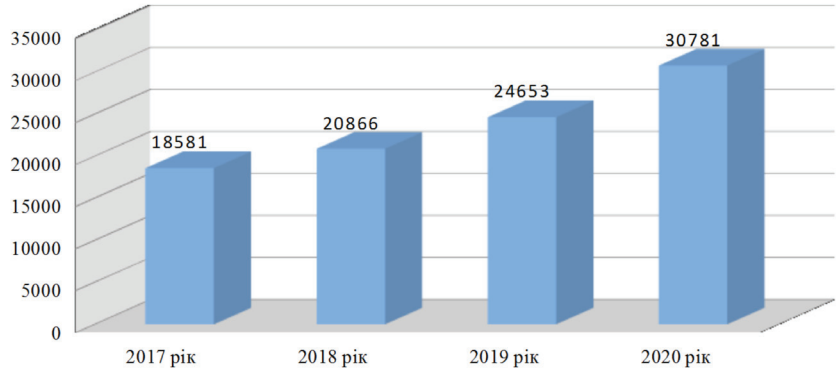

Архівними відділами міськрад у 2017 р. було прийнято 5843 од. зб., у 2018 р. — 7171 од. зб., у 2019 р. — 4715 од. зб., у 2020 р. — 7458 од. зб.

Приймання на державне зберігання управлінської документації архівними відділами міськрад Харківської області (од. зб.)

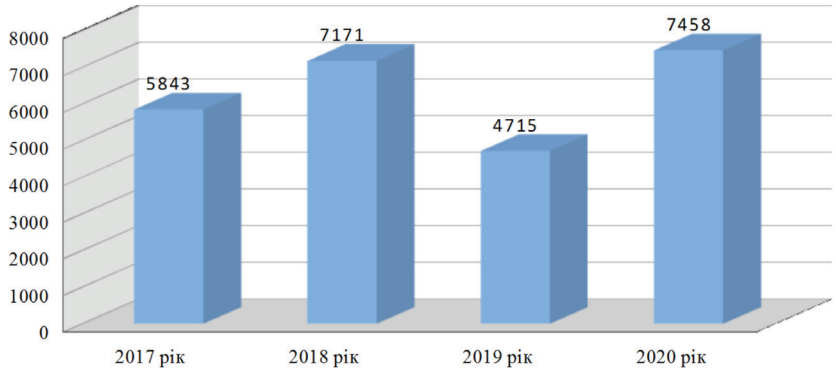

Подібні високі показники з приймання документів спостерігалися у 2016 р., під час завершення Програми на 2012–2016 роки першочергового приймання на постійне зберігання документів, що зберігаються в установах — джерелах їх комплектування понад встановлені роки, — архівними відділами райдержадміністрацій було прийнято 32023 од. зб. документів НАФ, архівними відділами міськрад — 7397 од. зб.

Активізації роботи з комплектування архівних відділів документами НАФ сприяє розгалужена мережа трудових архівів Слобожанщини: станом на 31.12.2021 р. в Харківській області функціює 138 трудових архівів, що зберігають 445 177 справ з кадрових питань (особового складу) та 9 828 справ тимчасового терміну зберігання. Упродовж 2020 р. трудовими архівами області виконано 13 960 соціально-правових запитів від юридичних та фізичних осіб (це майже 65% від загальної кількості соціально-правових запитів по Харківській області). Завдяки дії трудових архівів, архівні відділи райдержадміністрацій Харківської області у 2020 році не приймали на зберігання документи з

кадрових питань (особового складу). Архівні відділи Ізюмської та Лозівської міськрад прийняли 404 од. зб. Функціювання трудових архівів дозволило вивільнити площі в сховищах архівних відділів для подальшого прийому документів НАФ та скоротити кількість робочого часу для виконання довідок соціально-правового характеру й витратити його на інші види робіт (роботу експертно-перевірних комісій, надання консультацій установам-джерелам формування та комплектування документами НАФ тощо).

У 2021 році завершальний етап Програми збігається з реорганізацією архівних відділів райдержадміністрацій відповідно до постанови Верховної Ради України № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів». Станом на 01.01.2021 р. в архівних відділах райдержадміністрацій зберігається 790249 од. зб. документів на паперовій основі (748945 од. зб. документів НАФ та 41304 од. зб. документів з кадрових питань (особового складу)); в архівних відділах міськрад — 174795 од. зб. (152984 од. зб. документів НАФ та 21811 од. зб. документів з кадрових питань (особового складу)). Архівними відділами Харківської області планується прийняти від установ-джерел формування НАФ, що припиняють свою діяльність внаслідок адміністративно-територіальної реформи, 65603 од. зб. Можна спрогнозувати, що у 2021 р. показники приймання документів НАФ архівними відділами будуть зростати.

Ураховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що складання перспективного зведеного плану на 2017–2021 роки першочергового приймання на постійне зберігання документів, що зберігаються в установах — джерелах їх комплектування понад встановлені роки, та контроль за його виконанням дало значні позитивні результати, призвело до активізації процесів упорядкування архівних документів, що особливо актуально в ході проведення адміністративно-територіальної реформи. Кожного року Державним архівом здійснювався щоквартальний моніторинг виконання архівними відділами цього плану.

Інформація про результати проведеної роботи розглядалася на семінарах з підвищення кваліфікації працівників архівних відділів та на засіданнях колегії Державного архіву. На місцях деякі питання в ряді районів та міст знаходилися на контролі в керівництва райдержадміністрацій та міськрад, виносилися на апаратні наради та підлягали моніторингу шляхом контролю відповідних доручень.

Андрій Савич, Олексій Тімров, Ірина Надточій

Застосування комп'ютерних технологій для створення цифрового фонду користування документів НАФ зі згасаючої документації

На сьогодні в установах, що зберігають архівну інформацію на паперових носіях, існує проблема знебарвлення тексту та графічних елементів (відбиток печатки, резолюції, підписи тощо) що містять певну інформацію. Неспеціалізовані папір та фарби, що застосовували у двадцятому сторіччі, не забезпечують довгострокове зберігання. Проблема ще й у тому, що електронна копія згасаючого документа (зроблена на звичайному сканері або відзнята на цифрову фотокамеру) є тільки копією згаслої інформації. Тому проблема відновлення згасаючої архівної інформації з часом буде загострюватися.

Очевидно, що робити правки на правнику (оригіналі) архівного документа заборонено. У багатьох випадках це неможливо зробити і на паперових копіях згаслих документів, наприклад, шляхом наведення олівцем чи авторучкою згаслих літер чи знаків через неможливість однозначного тлумачення тексту. Проте сучасний стан розвитку копіювальної техніки надає можливість отримувати досить точну цифрову копію згасаючого документа (як у видимому, так і в інфрачервоному діапазонах випромінювання), на якій можливе покращення якості тексту без можливого пошкодження оригіналу.

Також практично кожен згасаючий документ як об'єкт оцифрування має індивідуальні та неповторні оптичні властивості. Це обумовлено різними чинниками, а саме: складом носія інформації та засобів її запису, умов зберігання, хімічних реакцій паперу, фотоматеріалу та фарбника (фарбників), що утворюють зображення, що певним чином впливає на вибір методу оцифрування та оброблення цифрових зображень.

У ході науково-дослідних та технологічних робіт, що проводилися фахівцями НДІ мікрографії з метою вдосконалення технологічних процесів підготовки документації в електронному вигляді до мікрофільмування, були проведені експериментальні дослідження процесів оцифрування та доопрацювання документів зі згасаючими текстами, що зберігаються в архівних установах та музеях. Проводився не просто переклад документації в цифровий формат, а відновлення інформаційного змісту згасаючих текстів шляхом використання цифрових технологій. У результаті дослідження згасаючого тексту документа визначався цифровий метод відновлення інформації шляхом застосування технологічно правильно вибраного мінімального набору операцій і робіт з урахуванням індивідуальних особливостей документа, що забезпечують відновлення його експлуатаційних властивостей, правильному підборі алгоритмів усунення дефектів. Це надало можливості розширити сферу використання технології підготовки документації до мікрофільмування не тільки для створення СФД, але й для створення цифрових копій культурних цінностей, що зберігаються у архівних установах та музеях за визначеними критеріями якості.

Для фахівців архівних установ, що займаються створенням цифрового фонду користування документів НАФ зі згасаючої документації, актуальним є використання методу конвертування в напівтон з вибірковою корекцією кольорів. Конвертування в напівтон з вибірковою корекцією кольорів виконується, коли фон та напис документа мають різні кольори. У цьому випадку за рахунок доопрацювання у відповідних програмних засобах можливо висвітлити фон та затемнити напис, що надасть можливість, у деяких випадках, відновити інформаційний зміст документа та друкувати контрастний документ на лазерному принтері.

Реалізацію цього методу можливо продемонструвати за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення для обробки цифрових зображень Adobe Photoshop.

Ця операція знаходиться у меню «*Image*» — «*Adjustment*» — «*Black&White*» («*Зображення*» — «*Корекція*» — «*Чорно/Біле*»).

Зазвичай, це темно-жовтий фон та синій або фіолетовий колір написів. Тому можливо підвищити читаність напису, висвітливши жовтий та червоний, та затемнити синій, блакитний та фіолетовий.

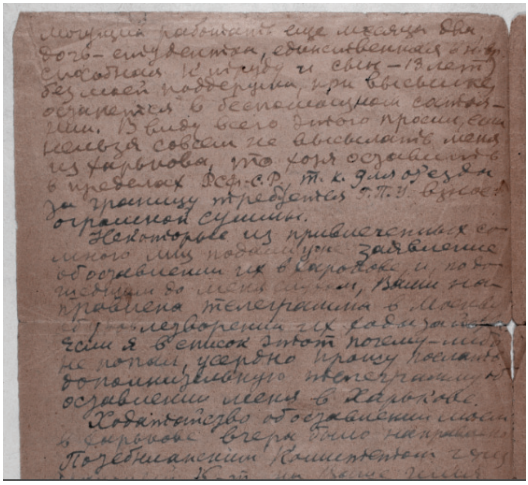

Приклад малоконтрасного темного цифрового зображення

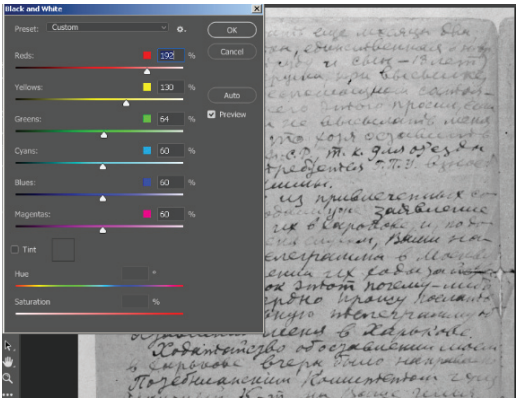

Висвітлення фону цифрового документа без висвітлення тексту та фото за допомогою операції «Чорно/Біле»

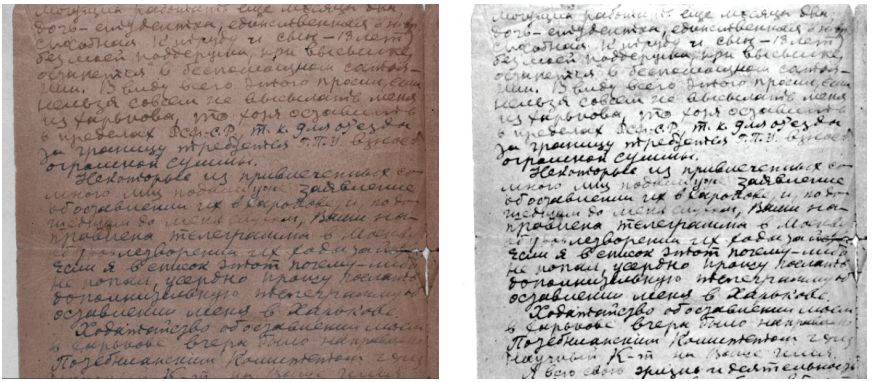

Приклад цифрового зображення
до та після використання операції «Чорно/Біле»

У разі, коли на документі є плями, які затемнюють або освітлюють частину документа, що унеможливлює рівномірне експонування за полем кадру електронного документа, рекомендовано використовувати інструмент «Освітлення» або «Затемнення» для доопрацювання проблемної ділянки цифрової копії документа.

Наприклад, освітлення та/або затемнення локальних частин документа за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення для обробки цифрових зображень Adobe Photoshop.

Приклад цифрового зображення документа,
що має затемнену частину

Честь радянського студента!

Сталінські кадри

ПЕРЕД ЕКЗАМЕНОМ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

Приклад цифрового зображення документа після освітлення

Таким чином, метод доопрацювання цифрових копій текстових документів з використанням комп'ютерних технологій має в порівнянні з іншими ряд переваг. Він забезпечує збереження оригіналу, оскільки перетворенням піддається не сам документ, а його електронна копія. Цифровий метод дозволяє усунути різноманітні дефекти (нерізкість, слабкий контраст, плями та ін.), виправляти повне зображення документа й окремі його частини, робити із заданою точністю будь-які перетворення зображення текстового документа, виключити значну частину трудомістких ручних операцій у процесі створення цифрового фонду користування документів НАФ зі згасаючої документації. Вибір відповідного інструментарію для відновлення згаслих документів, фрагментів написів та печаток залежить від виду документу та поставлених цілей оцифрування.

Проведені дослідження, а також досвід виконання робіт з оцифрування згасаючих документів дозволили виокремити основні програмні засоби, що дозволяють виявити й відновити згаслі елементи на документах. До них можна віднести такі продукти, як Adobe Lightroom, ACDSee, Adobe Photoshop, GIMP, CorelDRAW Graphics Suite. Однак варто зазначити, що єдиної схеми або алгоритму відновлення згасаючих документів цифровим способом бути не може, тому працівник повинен знати можливості відповідних графічних редакторів та вміти застосовувати їх у кожному окремому випадку.

КРАЄЗНАВСТВО

Наталія Аннєнкова

Наукове забезпечення верстатобудівної галузі на українських теренах Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.

На початок виходу з промислової кризи в 1908–1909 рр. в українських губерніях Росії не залишилося жодного підприємства, на якому виробництво верстатів здійснювалося б на системних підставах. Разом з тим, нагромаджений у докризовий період на місцевих машзаводах верстатний парк, сукупно із здешевленням ручної праці, дозволяв їм в умовах ще не відновлених темпів зростання попиту на машинобудівну продукцію вирішувати свої виробничі програми наявними силами. Тим більше, що в цей час кон'юнктура світового ринку аграрної продукції знов змінилася в кращий для Російської імперії бік, внаслідок чого баланс у згаданому вище попиті перемістився на сторону відповідних машин. Отже, вивільнені від виготовлення верстатів потужності машинобудівних підприємств були переведені на випуск аграрної техніки [1, с. 282, 321–324]. Але остаточного й повного припинення виробництва металорізального устаткування на них не відбулося, хоч і виготовлялося воно за поодинокими замовленнями або разове — на власні потреби. Таким чином, створені на цих заводах організаційний, кадровий та матеріально-технічний ресурси верстатобудівного виробництва зазнали зворотної перепрофілізації, а його наукове забезпечення було законсервоване.

Проте слід визнати, що рівень наукового забезпечення українського верстатобудування на розглянутому етапі його розвитку не відзначався високою якістю, оскільки на вітчизняних теренах не було підґрунтя для створення ефективної наукової складової відповідного галузевого науково-технічного потен-

ціалу. Так, потрібна для виготовлення металорізального устаткування науково-технічна інформація отримувалася, навіть тими заводами, що взялися запроваджувати його виробництво як один з основних видів діяльності, переважно шляхом широких запозичень. Поряд з уже усталеним способом копіювання з натури, на межі XIX–XX ст. набуло розповсюдження продукування верстатів за кресленнями зарубіжних підприємств — їх розробників, що стало можливим, почасти, завдяки входженню цих фірм до числа засновників певних машинобудівних закладів Півдня Росії, а почасти — через переміщення потрібної задокументованої науково-технічної інформації іноземними фахівцями, завербованими вітчизняними промисловцями для роботи на українських машзаводах. Такі зарубіжні спеціалісти з кінця 1890-х років іммігрували до Російської імперії у дуже великій кількості, хоча й далеко не всі з них привозили з собою науково-технічну документацію, обмежуючись власними знаннями та досвідом [2, арк. 48 зв.].

Імміграція інженерів до Росії обумовлювалася дуже гострим дефіцитом відповідних власних кадрів у народногосподарському комплексі імперії, а в його верстатобудівному секторі — майже повною відсутністю таких. Наприклад, директор ХМЗ РПМТ, випускник Санкт-Петербурзького технологічного інституту, П. П. Ріццоні власноруч розробляв креслення того металорізального устаткування, на яке надходили численні замовлення, але технічної документації щодо якого на заводі не вистачало [3]. Однак брак досвіду та знань у сфері верстатобудування не могла компенсувати міцна загальнонаукова підготовка навіть дуже кваліфікованих вітчизняних інженерів, до того ж, вимушених при обмеженому доступі до якісних конструкційних матеріалів і комплектуючих, а також спеціалізованого обладнання (про наявність якого й не всім з них було відомо) адаптувати існуючі технологічні умови виробництва металорізального устаткування до необхідних (за, знов-таки, доволі часто вельми туманної уяви про останні). Тому проду-

ковані на українських заводах верстати відрізнялися дуже невисокою якістю та надійністю, через що вітчизняні споживачі в період промислового підйому другої половини 1890-х років за найменшої можливості надавали перевагу імпортному устаткуванню [4]. Тим більше, що завдяки провадженої російським урядом політиці протекціонізму, ціни на верстатну продукцію місцевого виробництва були не дуже й нижчими, а подекуди, навіть, і вищими за імпортні оригінали (у випадку придбання такої техніки державними установами) [5].

Проте набути можливість придбання зарубіжних верстатів казенним підприємствам було вкрай складно через адміністративні обмеження на такі операції, а дрібним та середнім приватним — через проблематичність кредитування під закупівлю ними імпортного устаткування. Але ж саме такого роду машинобудівні заклади й складали наприкінці XIX ст. левову частку імперського споживчого ринку верстатобудівної продукції. Отже, власники машзаводів, розбещені застосованою формою урядової підтримки вітчизняного товаровиробника, не вживали заходів, спрямованих на суттєве кількісно-якісне зростання наукової складової науково-технічного потенціалу своїх підприємств, оскільки будь-який фінансовий зиск для них у цьому був відсутній. А самі урядові структури не бачили необхідності у випереджальному науково-технічному розвитку верстатобудівної галузі, оскільки взагалі не розглядали машинобудування в цілому в найближчій та середньостроковій перспективі ані потужним джерелом формування бюджету держави, ані рушійною силою змін економічного укладу країни. Тож лише доволі міцні фінансово-промислові групи з великою іноземною часткою в уставному капіталі, на кшталт РПМТ, вдавалися до відрядження своїх поодиноких спеціалістів центральних офісів за кордон для ознайомлення там з верстатобудівною справою [6, арк. 1]. Це, звичайно, сприяло зростанню профільної обізнаності інженерно-технічного персоналу на місцях через інформаційний обмін з вищевказаними фахівцями головних контор,

але через містечковість цього явища масштаби тієї обізнаності не виходили за межі конкретних підприємств. Окрім того, невідповідність застосованих у вітчизняному верстатобудуванні загальномашинобудівних технологій набутим у такий спосіб зарубіжним знанням, заґрунтованим на використанні спеціальних верстатобудівних технологій, робило науково-технічну інформацію такого роду для місцевого інженерно-технічного персоналу малокорисною.

Між тим, період промислового підйому кінця 1890-х років збудив певний інтерес до проблеми підготовки кадрів для верстатобудівної сфери та налагодження відповідної науково-технічної діяльності в Київському політехнічному та Харківському технологічному інститутах. Багато в чому виникненню цій зацікавленості сприяла діяльність професора ХПТІ Володимира Сергійовича Кнаббе, який ще в 1892 р. видав монографію «Фреза и ее роль в современном машиностроении», у якій, проміж іншого, приділив увагу предметному описанню та класифікації фрезерних верстатів [7, с. 49]. В іншій своїй монографії — «Современное оборудование машиностроительных заводов и железнодорожных мастерских», у розділах І-му «Котельное дело» — глава V «Станки для механической обработки котельного материала в холодном состоянии»; ІІІ-му «Механическое дело» — глави XIII «Успехи фрезерного дела» та XIV — «Обработка металлических поверхностей на точильно-шлифовальных станках» В. С. Кнаббе до аналізу верстатів фрезерної групи додає розгляд металорізального устаткування стругальної, свердлильної, токарної та шліфувальної груп [8, с. 68–96, 259–354]. Проте слід зазначити, що в наведених наукових працях інформація стосовно металорізального обладнання представлена, здебільшого, в контексті певних можливостей, хоча й з епізодичними відступами в бік аргументів щодо технічних рішень, завдяки яким ці можливості отримуються. Звідси, праці В. С. Кнаббе стали основоположними для української вищої технічної освіти в питанні усвідомлення об’єктивної необхідності випереджаль-

ного розвитку верстатобудівної сфери, але не вмістили конкретного науково-технічного матеріалу щодо верстатобудування як окремого предмету машинобудівної діяльності.

Певні організаційні негаразди, пов'язані з від'їздом у 1898 р. директора ХТІ В. Л. Кирпичова, який підтримав В. С. Кнаббе в його намаганнях пробудити інтерес українських машинобудівників до верстатобудування, дещо призупинили розвиток цього напряму освітньо-наукової діяльності в зазначеному вище, тим більше, що В. С. Кнаббе також його тимчасово покинув. Разом з тим, короткотривала робота В. Л. Кирпичова на посаді директора КПІ (1898–1902 рр.) не дала можливості йому сприяти запровадженню верстатобудівних дисциплін ВТНЗ на межі 1890–1900-х років. Таким чином, і в КПІ, і в ХТІ до розробки верстатобудівного напряму науково-навчальної роботи вдалися лише на початку 1900-х років, коли їх ученими-машинобудівниками були зроблені висновки, що однією з причин промислової кризи став недостатній ступень механізації праці на вітчизняних заводах за умови наявності в певних обсягах відповідної техніки більшою мірою як фізично зношених або морально застарілих засобів виробництва [151, с. 10]. Баласт машин вказаного стану при загальній нестачі металорізального устаткування не давали спроможності індустрії втілювати новітні технології, підвищувати продуктивність праці та знижувати собівартість продукції. Водночас засоби для механізованого виготовлення потрібного устаткування в імперії не розроблялися, що в питанні механізації виробничих процесів призводило до повної залежності вітчизняного машинобудування від більш розвинених країн світу.

Зазначений чинник виникав через те, що рівень оперативності задоволення попиту в необхідних фабричних машинах, при їх остаточно визначених обсягах і номенклатурі, визначається або ступенем доступності такого зарубіжного обладнання, або спроможністю його продукувати вітчизняною промисловістю, або органічним поєднанням першого та другого. Між

тим, через політику протекціонізму імпорт устаткування був утруднений, що водночас не давало можливості наситити зарубіжними новітніми засобами механізації ані сферу виробництва засобів виробництва, ані сферу виробництва засобів споживання. При цьому, навіть за наявності високорозвиненої науково-технічної діяльності в напрямі розвитку останніх, відсутність наукового забезпечення у виробництві перших однозначно не давало можливості втілити її результати при намаганні отримати ті кількісно-якісні параметри засобів споживання, надання яких застарілими засобами виробництва були не передбачені. Тож, для подальшої інтенсифікації машинобудівного виробництва в Російській імперії науково-технічний розвиток вітчизняного верстатобудівного сектору як галузі продукування засобів виробництва інших машин в умовах утрудненого доступу до відповідної зарубіжної техніки набував першочергового значення.

Усвідомлення цього моменту вченими-машинобудівниками українських ВТНЗ, теоретично обґрунтованого в раніше згаданих звіті В. Л. Кирпичова [9] та монографії В. С. Кнаббе [10], на практиці повноцінно відбулося лише після аналізу ними причин та наслідків індустріального підйому кінця 1890-х років та наступної промислової кризи початку 1900-х, що спонукало їх до пошуку шляхів запровадження верстатобудівного профілю в підготовці спеціалістів. Ініціатором цього в КПІ виступив Конрад Емільович Гейбель, який закінчив Київський університет, ХПТІ та прослухав курс Ганноверської Політехніки, а також свого часу відпрацював у всіх цехах одного з найвідоміших на той час верстатобудівного заводу Шіса в Німеччині [11, арк. 62]. У ХТІ справу організації верстатобудівного напряму науково-педагогічної роботи ініціював випускник цього ж вишу Анатолій Іванович Троїцький, який з метою ознайомлення з основами теорії й практики верстатобудування був відряджений на відповідні провідні зарубіжні підприємства [12, арк. 121].

Між тим, запровадження впродовж 1906–1908 рр. у КПІ та ХТІ викладання курсів «Верстати для обробки металів різан-

ням» та, відповідно, «Металооброблювальні верстати та теорія інструментів» не досягло своєї первісної мети в організації підготовки спеціалістів верстатобудівного фаху. Це сталося тому, що, по-перше, в Росії на початок 1900-х років усвідомлення сутності процесів, що мали місце в науково-технічному розвитку, відбулося лише незначною часткою інтелігенції, власне через що науково обґрунтовані аргументи стосовно необхідності організації випереджального розвитку верстатобудування не набули інтересу в політичних та фінансово-промислових колах і навіть не були розглянуті [13, с. 144]. По-друге, на українських теренах, на відміну від Фінляндії, Північно-Західного та Центрального промислових регіонів імперії, а тим більше — її польських земель, був дуже невеликий досвід машинобудівного виробництва, внаслідок чого проблема оновлення активної частки основних фондів машзаводів в південних губерніях Росії ще не набула такої гостроти, як у решті перелічених регіонів. Саме тому в українських губерніях на початку 1900-х років і відбулося повернення до спорадичної форми верстатобудівного виробництва, тоді як в «старих» промислових районах Росії зародки системної організації процесу виготовлення верстатів збереглися, принаймні на великих машинобудівних заводах, що вдалися до цього ще в докризовий період [14, с. 4]. У Польщі ж, під час кризи, варшавський машинобудівний завод «Герлях і Пульст» взагалі був модернізований на американський зразок та повністю переведений на системну форму організації верстатобудівного виробництва і став єдиним у Російській імперії підприємством, профільованим виняткова на продукуванні металооброблювального оснащення [15, с. 103].

Таким чином, через тимчасово утворену низьку місцеву поточну необхідність в металорізальному устаткуванні та загальне неусвідомлення масштабів такої необхідності на державному рівні в уже найближчому майбутньому спеціалісти верстатобудівного фаху виявилися незатребуваними українською промисловістю, а отже — незатребуваним став і сам відповід-

ний фах навчання. У результаті з 1910 р. указані дисципліни втратили свою обов'язковість у навчанні й, фактично, поступово перетворилися на факультативні курси [10, с. 11]. Проте їх роль у розвитку вітчизняного верстатобудування все одно залишилася дуже високою, завдяки отриманню майбутніми спеціалістами-машинобудівниками можливості підвищувати свою обізнаність як на теоретичних основах верстатобудування, так і на обробці металів різанням, оскільки в запропонованих ним курсах ці два питання розглядалися сумісно [16].

Одночасно в КПІ та ХТІ був набутий певний доробок з методики підготовки відповідних працівників навчально-педагогічного складу та фахівців для промисловості, що, безумовно, зміцнило галузевий науково-технічний потенціал, хоча й не в поточному вимірі, але ж на перспективу, яка вже була об'єктивно передумовленою.

Джерела та література

1. Список фабрик и заводов России на 1910 г. Москва, С-Петербург, Варшава: Торг. Дом Л. и Э. Метцль и Ко, 1910. 1418 с.

2. Журнал № 4 заседания Учебного комитета Харьковского практического технологического института 15 октября 1897 года // ДАХО. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 48 — 50 зв.

3. Лист директора ХМЗ РПМТ П. П. Ріццоні до Правління РПМТ від 8 жовтня 1899 р. // ДАХО. Ф. 930. Оп. 2, Спр. 46, Арк. 33.

4. Протокол заседания Правления Русского паровозостроительного и механического общества № 47 от 11 декабря 1897 г. // ДАХО. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 16–17 зв.

5. Лист Головного управління кораблебудування і постачань до Правління РПМТ № 1921 від 23 вересня 1897 р. // ДАХО. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 36–36 зв.

6. Протокол заседания Правления Русского паровозостроительного и механического общества № 23 от 30 июля 1896 г. // ДАХО. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–2 зв.

7. Загорский Ф. Н. Владимир Сергеевич Кнаббе. Москва-Ленинград: «Наука», 1965. 91 с.

8. Кнаббе В. С. Современное оборудование машиностроительных заводов и железнодорожных мастерских. Харьков: Типогр. А. Дарре, 1896. 720 с.

9. Кирпичев В. Л. Отчет о командировке в Северную Америку. С. Петербург: Департамент торговли и мануфактур, 1895. 80 с.

10. Аннєнкова Н. Г. Запровадження основ підготовки інженерів-верстатобудівників у Харківському технологічному інституті (1889–1917 рр.). Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 16-ї Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 5–7 жовт. 2017 р.). Київ : УТОПІК, 2010. С. 9–12.

11. Розпорядження № 67 по Київському машинобудівельному інституту від 04 жовтня 1931 р. // ДАМК (Держархів міста Київ). Ф. Р-310. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 62–66.

12. Распределение занятий между профессорами и преподавателями института в 1908/1909 учебном году и вознаграждения в том же году // ДАХО. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 630. Арк. 116–121 зв.

13. Айзенштадт Л. А., Чихачев С. А. Очерки по истории станкостроения СССР. Москва: Гос. научн.-тех. изд-во машиностроительной лит-ры, 1957. 528 с.

14. Айзенштадт Л. А. История развития станкостроения в СССР. Развитие станкостроительной и инструментальной промышленности в СССР: зб. научн. трудов / научн. ред. А.Н. Ачеркан. Москва, 1958. С. 3–31.

15. Piłatowicz J. Fabryka «Gerlach i Pulst» do roku 1918. Rocznik Warszawski. 1995. no 25. S. 97–117.

16. Гейбель К. Э. Станки для обработки металла: конспект лекций. Киев: Изд. дом Ланиса, 1911. 472 с.

Антон Бондарев

Сведения о военнопленных солдатах Австро-Венгерской армии времен Первой мировой войны (по материалам, хранящимся в Государственном архиве Харьковской области)

Осенью 2020 г. немало украинских СМИ разместили на своих ресурсах новость о том, что в городе Будапеште был официально представлен сайт , на котором, благодаря многолетним усилиям венгерских историков, были собраны и размещены сведения о 1 538 818 солдатах Австро-Венгерской армии, воевавших во время Первой мировой войны. Государственный секретарь Венгрии Бенс Ретвари, говоря о важности сайта, особо подчеркнул тот факт, что в Венгрии в настоящее время нет семьи, в которой предки не участвовали бы в Первой мировой войне. Тем самым, новый интернет-ресурс даст прекрасную возможность многим семьям узнать еще больше о своих воевавших родственниках. Причина же внимания и интереса к новому сайту, как со стороны украинских масс-медиа, так и со стороны обычных граждан, предельно проста. Дело в том, что в годы Первой мировой войны в рядах Австро-Венгерской армии воевало немало предков жителей, в том числе, и нынешней Закарпатской, Львовской, Ивано-Франковской и Тернопольской областей Украины. Но, как правило, когда заходит речь о поиске информации о них, то в первую очередь их потомки начинают свой поиск с архивов Западной Европы.

Однако мало кто знает, что не только в зарубежных архивах можно обнаружить информацию о своих родственниках. Ведь в областных архивах центральной, южной и восточной Украины также хранится немало важных документов с личными данными о солдатах Австро-Венгерской армии периода Первой мировой войны. Одним из ярчайших примеров в этом плане являются

дела, хранящиеся в фондах ГАХО. Безусловно, в рамках одной публикации не представляется возможным перечислить их все. В силу чего в тексте, размещенном ниже, я дам краткий обзор лишь трех фондов и некоторых дел из них.

В начальный период войны (1914–1915 гг.) военнопленных вражеских армий размещали, как правило, в российских губерниях европейской части страны. И лишь с 1916 г., в силу массовой мобилизации в русскую императорскую армию, огромных человеческих потерь и возникшей в Российской империи острой нехватки рабочих рук, солдаты Австро-Венгерской армии появляются и на территории украинских губерний (в том числе и Харьковской). Весь процесс распределения военнопленных происходил следующим образом:

1) всех захваченных в плен военнослужащих вражеских армий вначале отправляли на сборный пункт и допрашивали;

2) после чего через фронтовые распределительные и пересыльные станции направляли во внутренние районы страны и размещали во временных и стационарных лагерях;

3) те, кто желал получить военнопленных в качестве рабочих, подавали заявки в земскую управу; оттуда они попадали к губернатору; после одобрения прошения отправлялись в особую комиссию при Главном управлении Генерального штаба, которая и занималась распределением военнопленных.

Касательно самой численности военнопленных, занятых на сельскохозяйственных работах в украинских губерниях, выдающийся экономист Николай Петрович Огановский в своей работе «Положение труда в сельском хозяйстве в 1916 г.» указывает такие данные:

— Бессарабская губерния — 9 614 человека;
— Волынская губерния — 3 169 человек;
— Екатеринославская губерния — 13 450 человек;
— Киевская губерния — 2 818 человек;
— Подольская губерния — 5 118 человек;
— Полтавская губерния — 8 872 человека;
— Таврическая губерния — 17 107 человек;
— Харьковская губерния — 14 328 человек;
— Херсонская губерния — 3 310 человек;
— Черниговская губерния — 173 человека.

По официальным данным к декабрю 1916 г. в Российской Империи в плену находилось около 1 300 000 солдат Австро-Венгерской армии.

Вполне естественно, что в силу полученных ранее в боях ранений, плохих условий содержания или же болезни некая часть военнопленных солдат умирала. Одним из наиболее значимых и интересных в этом плане является фонд «Канцелярия курата Харьковской римско-католической церкви». В одном из дел были обнаружены документы, связанные со смертью в городе Харькове в 1916 г. солдат и офицеров Австро-Венгерской армии латинского и греко-католического вероисповедания. Правда, по причине разнородности документов (заключения врача о смерти, прошение о погребении, метрические выписки), информация далеко не всегда является полной. В силу чего,

иногда не представляется возможным установить национальность усопшего или же населенный пункт, откуда они были родом. Однако, крайне важно то, что в документах можно найти:

— имя, фамилию и отчество умершего;
— возраст;
— место жительства;
— воинскую часть и звание;
— причину смерти;
— место смерти.

По национальности умершие были венграми, русинами, поляками, итальянцами, чехами, хорватами, немцами. Возраст большинства из них был от 19 до 32 лет. В дальнейшем, на основании документов из вышеупомянутого дела, стало возможным создать именной список умерших и захороненных 94 солдат Австро-Венгерской армии.

Не менее интересным является фонд № 3 «Канцелярия Харьковского губернатора» и дело, в котором обнаружены не только личные карточки, содержащие подробнейшие сведения

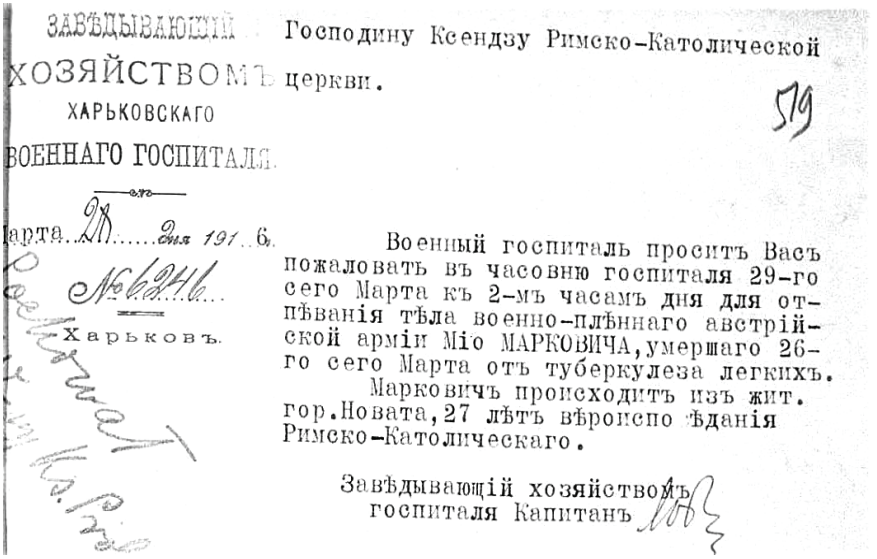

ЗАВѢДЫВАЮЩІЙ
ХОЗЯЙСТВОМЪ
ХАРЬКОВСКАГО
ВОЕННАГО ГОСПИТАЛЯ.

Марта 29 дня 1916.
№ 6246.
Харьковъ.

Господину Ксендзу Римско-Католической церкви.

519

Военный госпиталь проситъ Васъ пожаловать въ часовню госпиталя 29-го сего Марта къ 2-мъ часамъ дня для отпѣванія тѣла военно-плѣннаго австрійской арміи Міо МАРКОВИЧА, умершаго 26-го сего Марта отъ туберкулеза легкихъ.
Марковичъ происходитъ изъ жит. гор. Новата, 27 лѣтъ вѣроиспо ѣданія Римско-Католическаго.

Завѣдывающій хозяйствомъ
госпиталя Капитанъ

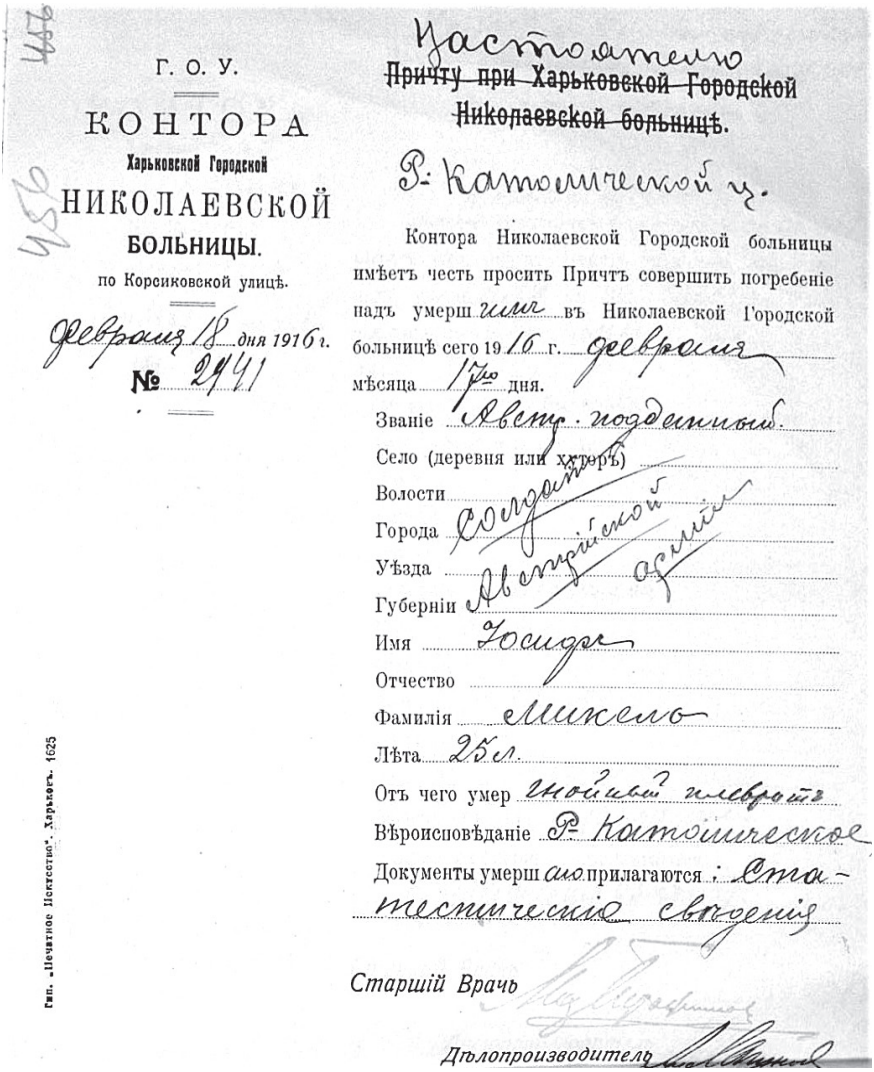

Г. О. У.

КОНТОРА

Харьковской Городской

НИКОЛАЕВСКОЙ

БОЛЬНИЦЫ.

по Корсиковской улицѣ.

Февраля 18 дня 1916 г.

№ 2941

Гип. „Печатное Искусство". Харьковъ. 1625

Настоятелю

~~Причту при Харьковской Городской Николаевской больницѣ.~~

Р. Католической ц.

Контора Николаевской Городской больницы имѣетъ честь просить Причтъ совершить погребеніе надъ умерш имъ въ Николаевской Городской больницѣ сего 1916 г. февраля мѣсяца 17го дня.

Званіе Австр. подданный.

Село (деревня или хуторъ)

Волости

Города Солдатъ

Уѣзда Австрійской арміи

Губерніи

Имя Іосифъ

Отчество

Фамилія Микель

Лѣта 25 л.

Отъ чего умер гнойный плевритъ

Вѣроисповѣданіе Р. Католическое

Документы умершаго прилагаются: Статистическія свѣдѣнія

Старшій Врачь

Дѣлопроизводитель

о шести военнопленных солдатах австро-венгерской армии с указанием их общих установочных данных (имя, фамилия и отчество; возраст; место жительства; воинская часть и звание; национальность; вероисповедание; место пленения), но также и фотографии военнопленных.

КРАТКАЯ ЗАПИСКА.

Фамилія ТВЕРДОХЛѢБЪ.

И м я Іосифъ.

Армія австрійской.

Часть войскъ 3 уланскаго кавалерійскаго полка.

Вѣроисповѣданіе греко-католическаго.

Лѣта 21.

Національность русинъ.

Мѣсто жительства въ отечествѣ село Надыби, Самборскаго уѣзда.

Гдѣ и когда взятъ въ плѣнъ — 16 сентября 1915 года нов.ст. у гор Ровно

Гдѣ, когда и при какихъ обстоятельствахъ задержанъ — въ селѣ Алексѣевкѣ, Харьковскаго уѣзда, 15 іюля 1916 года полицейскимъ стражникомъ во время работы у крестьянина.

Результатъ розыска — розыскъ продолжается.-

Адъютантъ Харьковскаго временнаго пункта размѣщенія военноплѣнныхъ
Прапорщикъ

Фонд № 19 «Харьковское губернское по земским и городским делам присутствие» можно считать наиболее

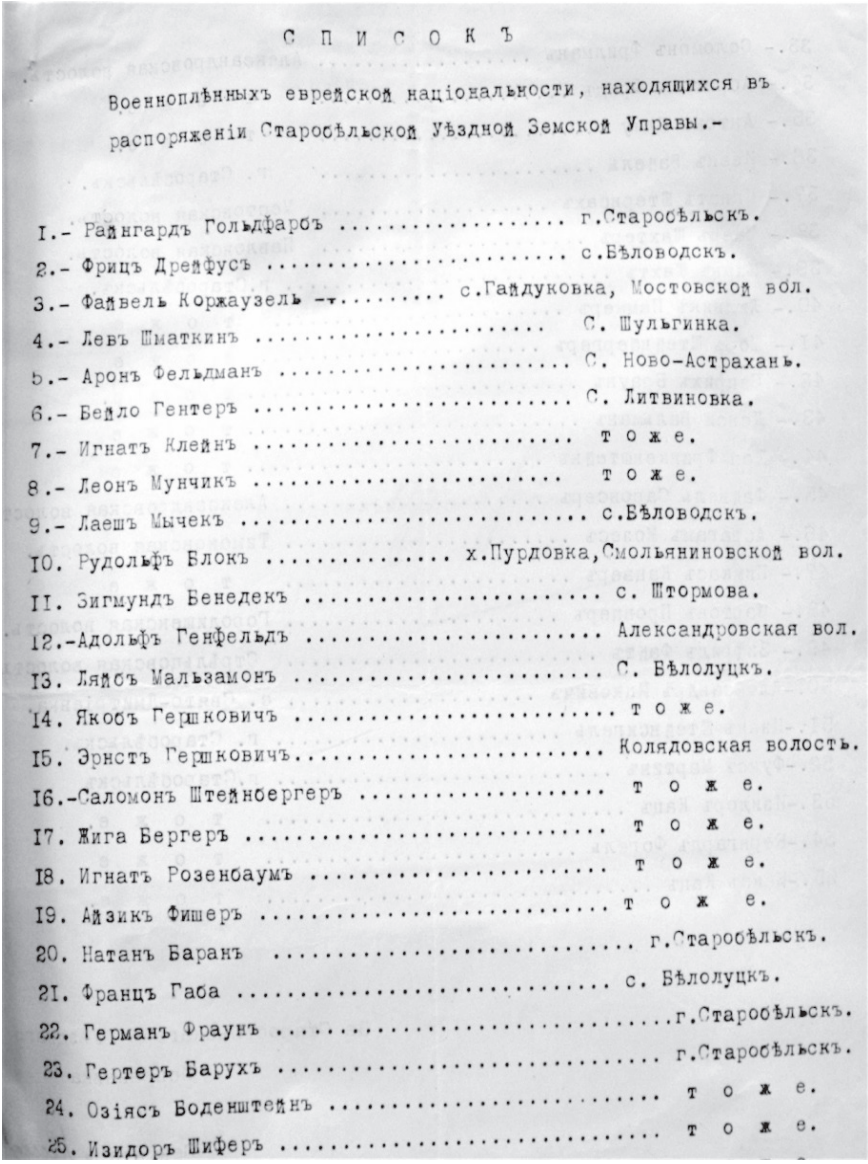

С П И С О К Ъ

Военноплѣнныхъ еврейской національности, находящихся въ распоряженіи Старобѣльской Уѣздной Земской Управы.-

I.- Райнгардъ Гольдфарбъ ..... г.Старобѣльскъ.
2.- Фрицъ Дрейфусъ ..... с.Бѣловодскъ.
3.- Файвель Коржаузель ..... с.Гайдуковка, Мостовской вол.
4.- Левъ Шматкинъ ..... С. Шульгинка.
5.- Аронъ Фельдманъ ..... С. Ново-Астрахань.
6.- Бейло Гентеръ ..... С. Литвиновка.
7.- Игнатъ Клейнъ ..... т о ж е.
8.- Леонъ Мунчикъ ..... т о ж е.
9.- Лаешъ Мычекъ ..... с.Бѣловодскъ.
I0. Рудольфъ Блокъ ..... х.Пурдовка,Смольяниновской вол.
II. Зигмундъ Бенедекъ ..... с. Штормова.
I2.-Адольфъ Генфельдъ ..... Александровская вол.
I3. Лейбъ Мальзамонъ ..... С. Бѣлолуцкъ.
I4. Якобъ Гершковичъ ..... т о ж е.
I5. Эрнстъ Гершковичъ..... Колядовская волость.
I6.-Саломонъ Штейнбергеръ ..... т о ж е.
I7. Жига Бергеръ ..... т о ж е.
I8. Игнатъ Розенбаумъ ..... т о ж е.
I9. Айзикъ Фишеръ ..... т о ж е.
20. Натанъ Баранъ ..... г.Старобѣльскъ.
2I. Францъ Габа ..... с. Бѣлолуцкъ.
22. Германъ Фраунъ .....г.Старобѣльскъ.
23. Гертеръ Барухъ ..... г.Старобѣльскъ.
24. Озіясъ Боденштейнъ ..... т о ж е.
25. Изидоръ Шиферъ ..... т о ж е.

информативным по теме военнопленных солдат Австро-Венгерской армии в городе Харькове и губернии периода 1916–1917 гг.

В самих же делах фонда можно обнаружить:

— биографические данные (место и год рождения, вероисповедание, воинская часть и т. д.);

— отдельные именные списки военнопленных по национальностям (например: евреев, чехов, сербов);

— место проживания или работы в плену;

— условия содержания;

— жалобы консула США в городе Харькове Самуэля Фейза о нарушениях прав человека и на жестокое отношение к Австро-Венгерским военнопленным;

— детальное описание внешности солдат, одежды и личного имущества;

— количество пленных, задействованных на тех или иных работах в каждом уезде;

— подробнейшие описания побега;

— документы о смерти;

— жалобы на пленных местных жителей;

— фотографии;

— карты.

По причине того, что данном фонде более 40 дел, а количество листов в каждом из них варьируется от 14 до 600, на данный момент, крайне сложно подсчитать точное количество солдат Австро-Венгерской армии, по которым там имеется какая-либо информация.

Однако, можно утверждать о том, что в фондах ГАХО и других областных архивах Украины хранятся важные и ценные документы о солдатах Австро-Венгерской армии периода Первой мировой войны. Содержание этих документов представляет немалый интерес как для исследователей, так и для самих потомков военнослужащих, живущих на территории Украины или Западной Европы.

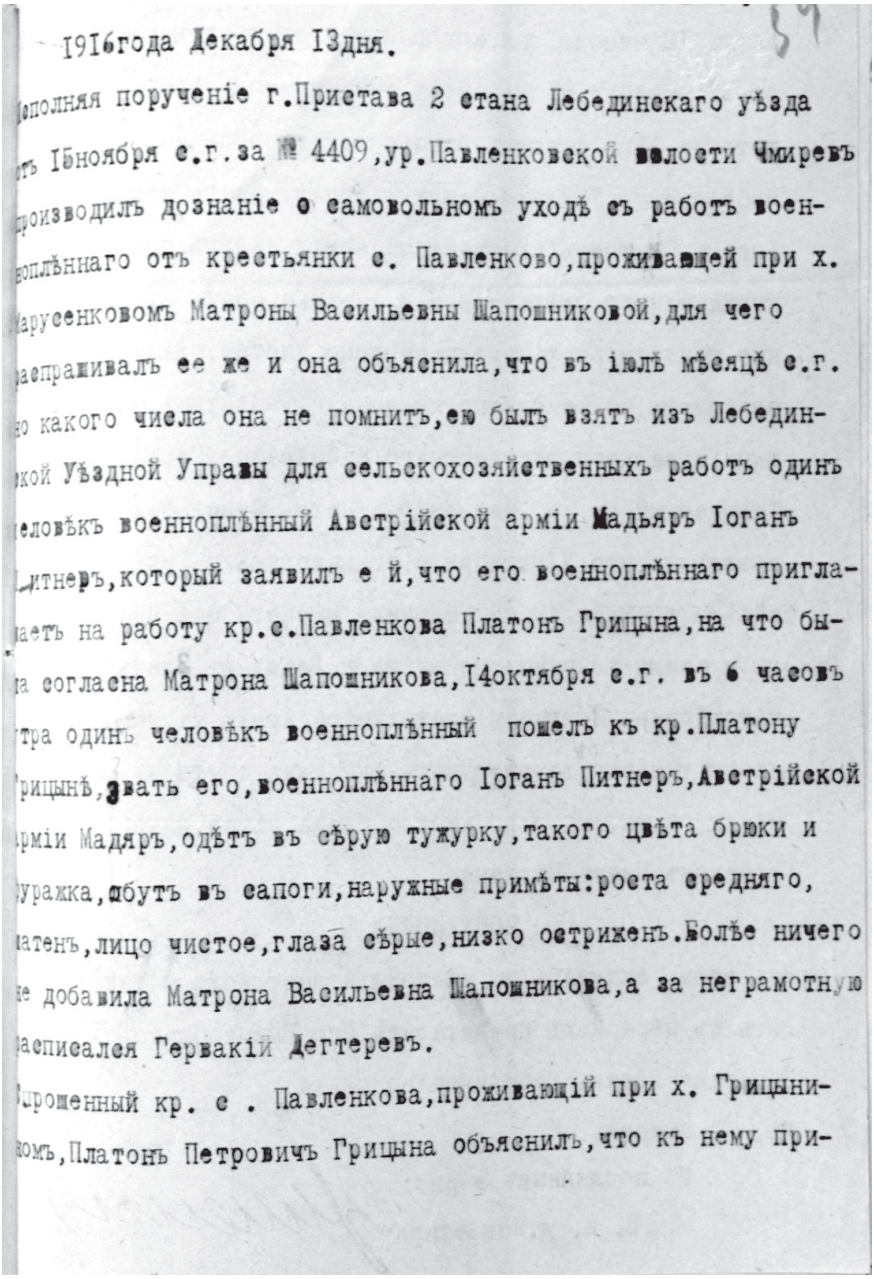

1916года Декабря 13дня.

Исполняя порученіе г.Пристава 2 стана Лебединскаго уѣзда
отъ 1бноября с.г.за № 4409,ур.Павленковской волости Чмиревъ
производилъ дознаніе о самовольномъ уходѣ съ работъ военно-
плѣннаго отъ крестьянки с. Павленково,проживающей при х.
Марусенковомъ Матроны Васильевны Шапошниковой,для чего
распрашивалъ ее же и она объяснила,что въ іюлѣ мѣсяцѣ с.г.
но какого числа она не помнитъ,ею былъ взятъ изъ Лебедин-
ской Уѣздной Управы для сельскохозяйственныхъ работъ одинъ
человѣкъ военноплѣнный Австрійской арміи Мадьяръ Іоганъ
Питнеръ,который заявилъ е й,что его военноплѣннаго пригла-
шаетъ на работу кр.с.Павленкова Платонъ Грицына,на что бы-
ла согласна Матрона Шапошникова,14октября с.г. въ 6 часовъ
утра одинъ человѣкъ военноплѣнный пошелъ къ кр.Платону
Грицынѣ,звать его,военноплѣннаго Іоганъ Питнеръ,Австрійской
арміи Мадяръ,одѣтъ въ сѣрую тужурку,такого цвѣта брюки и
фуражка,обутъ въ сапоги,наружные примѣты:роста средняго,
шатенъ,лицо чистое,глаза сѣрые,низко остриженъ.Болѣе ничего
не добавила Матрона Васильевна Шапошникова,а за неграмотную
расписался Гервакій Дегтеревъ.

Опрошенный кр. с . Павленкова,проживающій при х. Грицыни-
номъ,Платонъ Петровичъ Грицына объяснилъ,что къ нему при-

Віктор Вергунов

Харківський технологічний інститут Імператора Олександра III та професор Г. О. Латишев у житті та творчості К. Г. Шиндлера

Відповідно до Постанови Верховної Ради України № 2654 — VIII від 18.12.2018 року «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2019 році» на державному рівні в країні відзначили 150-річчя від дня народження ординарного професора Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II, швейцарського підданого — Каміла Гавриловича Шиндлера (1869–1940). Тим самим його постать офіційно й головне — заслужено зійшла на пантеони слави держави Україна за видатний внесок у становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань у частині механізації і, тим більше в організаційних питаннях її інституалізації шляхом створення першої в Європі Станції з випробувань землеробських машин і знарядь агрономічного спрямування при КПІ. Багато років досліджуючи його творчий спадок в ім'я майбутнього, сьогодні з упевненістю можу говорити, що в домінуючій більшості всі звитяги навряд чи змогли б реалізуватись, якби не тривала, але надзвичайно змістовна освітньо-наукова робота при Харківському технологічному інституті Імператора Олександра III та не діяльність професора Г. О. Латишева (1857–1922), який очолював кафедру сільськогосподарських машин цього навчального закладу. Фактично саме він, як кажуть, надав повноцінну «путівку в життя» К. Г. Шиндлеру та підтримав можливості у реалізації природних талантів цієї обдарованої особистості, яка отримала прекрасну освіту й закріпила її у провідних науково-освітніх центрах Європи та Америки, після переїзду з Москви спочатку до Харкова, а потім — до Києва.

Після повернення з півторарічного стажування від імені Департаменту землеробства із закордону «…в липні 1898 р.…» [1, арк.12] до Москви, К. Г. Шиндлер за запрошенням Оргкомітету стає одним із керівників «третього конкурсу сільськогосподарських машин на Бутирському хуторі…» [2]. Після цього згідно з «пропозицією п. Управляючого Харківським учбовим округом від 25 вересня 1898 р. за № 79042…», його призначають викладачем по найму Харківського практичного технологічного інституту (ХПТІ), який було відкрито ще в липні 1885 р., а з 1892 р. — Харківського технологічного інституту (ХТІ), де йому було доручено керівництво заняттями креслення в одній з груп першого курсу в кількості 6 річних годин з винагородою за кожну річну годину по 120 рублів.

Є всі підстави припустити, що ініціатива пов'язати подальшу творчу долю для К. Г. Шиндлера з Харковом належала, насамперед, професору Д. С. Зернову (1860–1922) — одному з кращих учнів першого директора ХТІ, професора В. Л. Кирпичова. Дмитро Степанович не тільки знав К. Г. Шиндлера як талановитого учня Імператорського Московського технічного училища під час викладання в ньому, а ще і як кваліфікованого експерта, разом з яким неодноразово був членом комісії на конкурсах з випробування землеробських машин і знарядь на Бутирському хуторі Московського сільськогосподарського інституту. Прислухавшись до поради В. Л. Кирпичова, який на той час отримав запрошення очолити новостворений Київський політехнічний інститут Імператора Олександра II, Д. С. Зернов погоджується стати його наступником на посаді директора ХТІ. Таким чином Д. С. Зернов знову повертається до Харкова, де працював у 1891 р. на посаді ад'юнкт-професора механіки, тоді ще ХПТІ. Він очолив ХТІ з 27.06.1898 р. [3, с. 41]. Новий директор ХТІ продовжив ідеологію В. Л. Кирпичова як у підборі кадрів, так і в реалізації нових ідей удосконалення навчального процесу. Серед пріоритетів було бажання, як кажуть, запустити в роботу Станцію з випробування сільськогосподарських машин

і знарядь при інституті. Саме в цьому напрямі він вбачав роль і надавав всеосяжну підтримку всім ініціативам К. Г. Шиндлера. Той, у свою чергу, стає активним членом Південно-Руського товариства технологів, створеного у 1895 р. із 1889 р., що очолив Д. С. Зернов. Але це все було потім…

Окрім запрошення Д. С. Зернова, існували й інші, не менш значущі обставини переїзду К. Г. Шиндлера до Харкова. Передусім це рішення уряду розпочати системну підготовку фахівців для потреб сільськогосподарського машинобудування, що почало розгортатися в країні, особливо в її південно-західній частині. Із цією метою на підставі спільної рекомендації міністерств народної освіти і фінансів, ХПТІ було запропоновано відкрити першу в Російській імперії відповідну кафедру, а також Станцію з випробування сільськогосподарських машин і знарядь. На засіданні Ученого комітету ХПТІ 14.05.1895 р. ця ініціатива була підтримана одноголосно [4]. Очолити нову кафедру запропонували ад'юнкт-професору Г. О. Латишеву. Йому також було доручено облаштувати при ній сільськогосподарську дослідну станцію або, правильніше, — станцію з випробування сільськогосподарських машин і знарядь подібну до аналогічної при Університеті в Галлє (Німеччина). Із цією метою влітку 1896 р. Г. О. Латишева на три місяці відряджають до Європи [5, арк.134]. Окрім Галлє, він також детально знайомиться з роботою Паризької станції з випробування сільськогосподарських машин і знарядь.

Пропозиція саме Г. О. Латишеву зайнятися організацією нової кафедри та випробувальної станції при ній була зовсім не випадковою, адже саме він стояв у витоків цього напряму знань у країні, особливо після введення в 1885 р. безмитного ввезення до Російської імперії сільськогосподарських машин і знарядь з-за кордону, що, на думку експертів, «…створило конкуренцію…» [6].

На відкритій у 1885 р. кафедрі, або вірніше, згідно існуючого на той час порядку — курсу сільськогосподарського

машинобудування, у ХПТІ готувались фахівці, скоріше, за описовим курсом, що не завжди відповідали вимогам виробництва. Повноцінний курс «Сільськогосподарські машини» в ХПТІ почали викладати тільки з другого півріччя 1889/1890 навчального року. Г. О. Латишев читав його на механічному відділенні з навантаженням 3 години на тиждень. Крім того, він проводив такі заняття: 1) з технології металів (4 год), 2) нарисної геометрії (3 год), 3) проектування з механіки на 3 курсі (4 год); 4) керівництво до виконання епюр з нарисної геометрії (4 год). З 1897/1898 навчального року обсяг викладання збільшився [7] й виникла потреба в додаткових викладачах, особливо з курсу «Нарисна геометрія». З цієї дисципліни в Російській імперії завжди існували вакансії у всіх вищих навчальних закладах через відсутність достатньої кількості відповідно підготовлених фахівців. Як вважав Г. О. Латишев, К. Г. Шиндлер, з яким він познайомився, коли брав участь у конкурсах на Бутирському хуторі та тісніше зблизився під час свого закордонного відрядження, найбільше відповідав усім необхідним критеріям як викладача, так і помічника для роботи на Станції випробування сільськогосподарських машин і знарядь.

При прийомі на роботу в ХТІ К. Г. Шиндлер у присутності директора інституту та діловода закладу підписав «Присяжний лист», в якому склав клятву «…вірно та нелицемірно служити і в усьому підкорятися, не шкодуючи живота свого до останньої краплі… Його Імператорській Величності…» [8]. Згодом, 08.10.1898 р., від попечителя Харківського учбового округу за № 7444 надійшла нова пропозиція — працювати лаборантом створеної ще у 1895 р. при Харківському технологічному інституті та фактично першої у Російській імперії спеціалізованої станції з випробування сільськогосподарських машин і знарядь зі збереженням права проводити заняття з креслення на першому курсі [8]. Листом № 91 від 19.12.1898 р. з грифом «таємно» директор ХТІ звернувся до Московського обер-поліцмейстера з проханням надати відомості про «…поліцейську

благонадійність … інженера-механіка К. Г. Шиндлера» [5, арк.7]. Вже 25.12.1898 р. було отримано листа за № 22982, у якому дозволялося «…Каміллу Шиндлеру…» бути «…викладачем Харківського технологічного інституту Імператора Олександра III…» [5, арк.10]. У свою чергу директор закладу своїм зверненням від 29.12.1898 р. за № 268 повідомив «Його Високоповажність Пана Попечителя Харківського учбового округу «Про отримання документа про благонадійність К. Г. Шиндлера»» [5, арк.13]. На той час отримання такого документа мало більш важливе значення, ніж професійні якості претендента на посаду. У своєму листі-згоді обер-поліцмейстер стверджував, що К. Г. Шиндлер, мешкаючи в Москві, мав «…поведінку і моральні якості схвальні, до справ політичного характеру не залучався» [5, арк.15]. Практично зразу К. Г. Шиндлер долучився до всіх складових організації науково-освітнього процесу в інституті. Згідно звернення директора ХТІ № 3409 від 04.07.1899 р. до Попечителя Харківського учбового округу, його призначають тимчасово членом Господарського комітету «… на літній час… замість вибулого у відпустку професора Геміліана» [5, арк.27] (В. О. Геміліан — професор хімічних технологій ХТІ — примітка автора). Він був в інституті заступником члена Господарського комітету на час відпусток. Через комітет відбувалося все фінансування облаштування й оснащення Станції з випробування сільськогосподарських машин і знарядь ХТІ. Отже, призначення К. Г. Шиндлера навіть в якості заступника члена Господарського комітету, як відносно престижу, так і в повній мірі «для справи» по розгортанню роботи станції слід вважати як надання високої оцінки його діловим якостям. Головне, що К. Г. Шиндлер робив усе можливе, щоб прискорити рішення організаційно-фінансових проблем, що накопичилися під час будівництва станції.

Незважаючи на фінансування в 50 тис. руб., що були виділені Міністерством землеробства й державного майна, земельну ділянку, а також зведення у квітні 1897 р. 2,5-поверхової будівлі,

обладнання майстерні й лабораторії для розміщення різних приладів, а також надання досить великої земельної ділянки для проведення практичних випробувань землеробських знарядь, через організаційні проблеми і, головне, незатребуваність Станція з випробування сільськогосподарських машин і знарядь ХТІ повноцінно не працювала навіть на регіональному рівні, хоча планувалось усе проводити «…безкоштовно, як для покупця, так і для продавця» [9]. Правда, існують відомості, що як такі, вони в Харківській губернії під керівництвом К. Г. Шиндлера мали місце [3, с. 88]. За нетривалий відтинок часу перебування в ХТІ йому вдалося зробити багато для того, щоб стати авторитетним фахівцем своєї справи. Слід відзначити створення при Станції випробування сільськогосподарських машин і знарядь ХТІ спеціалізованої бібліотеки як для освітньої підготовки, так і для усіх, хто бажає. Окремі її примірники [10] й сьогодні зберігаються в галузевому депозитарії сільськогосподарської і лісотехнічної літератури України, функції якого, згідно з чинним законодавством, виконує Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Що стосується первинного фонду бібліотеки Станції випробування сільськогосподарських машин і знарядь при ХТІ, до появи якого причетний К. Г. Шиндлер, то вже в 1899 р. він досягнув 200 примірників.

Слід також зазначити, що в питаннях популяризації будь-якої справи, за яку відповідав К. Г. Шиндлер, завжди вважали одним із кращих авторитетів. Не випадково саме К. Г. Шиндлера почали запрошувати до участі в конкурсах випробування землеробських машин і знарядь, що проводилися передусім у Європейській частині Російської імперії. Так, згідно з клопотанням Курської губернської земської управи № 13781 від 28.07.1899 р., за вказівки директора ХТІ професора Д. С. Зернова, К. Г. Шиндлера запросили взяти участь у відповідному конкурсі 25–31 серпня у м. Курськ та 15–17 вересня 1899 р. в м. Короча Курської губернії [5, арк.28]. Організатори планували відібрати найбільш прийнятні типи машин і знарядь для зем-

ських сільськогосподарських складів з урахуванням умов малих і середніх господарств, включно з селянськими. Із цією метою, ще до початку конкурсу, земство звернулося до К. Г. Шиндлера з проханням підготувати загальні характеристики відомих знарядь, а також проінформувати, які прилади необхідні для експертної оцінки, включно з динамометром Бурга. Своїм листом № 4013 від 4.08.1899 р. директор ХТІ просив Попечителя Харківської учбової округи відрядити К. Г. Шиндлера на ці конкурси [5, арк.29]. Відповідну згоду за № 6653 від 25.08.1899 р. К. Г. Шиндлер отримав разом з авансом 75 руб. «…з сум на посилення засобів Харківського технологічного інституту» [5, арк.34]. Незважаючи на всі, здавалося б, позитиви роботи, тим не менше, він з різних об'єктивних причин, зокрема й елементарних, що стосувалися реалізації творчих задумів (включно з підготовкою і захистом дисертації), не бачив перспектив подальшої праці в ХТІ. Тим більше, що ті професори й викладачі ХТІ, які виїхали до Києва на запрошення В. Л. Кирпичова, а саме: К. О. Зворикін (1861–1928), В. Ф. Тимофієв (1858–1923) та І. Д. Жуков (1860–1922) дуже яскраво описували у своїх листах колегам про відповідні перспективи, що розгорталися у Київському політехнічному інституті Імператора Олександра ІІ, який було відкрито у 1898 році.

Той же декан механічного відділення КПІ К. О. Зворикін пропонує директору закладу В. Л. Кирпичову направити 16.05.1899 р. лист-запрошення К Г. Шиндлеру перейти на посаду в.о. екстраординарного професора кафедри прикладної механіки з окладом згідно зі штатним розписом, «платня — 1600, столові — 200, квартирні — 200» рублів та зарахування до «…VI класу за посадою» [1, арк.103]. Після кількамісячних погоджень на рівні відомства та між інститутами перехід К. Г. Шиндлера до КПІ відбувається з 11.12.1899 р., згідно з «… переведення…» й дозволу «Його Високоповажності Пана Міністра фінансів, викладеного у відношенні Департаменту торгівлі та мануфактур від 3.11.1899 р. за № 34925…» [1, арк.72].

У подальшому К. Г. Шиндлер тісно співпрацює з Г. О. Латишевим в питаннях організації в країні, та особливо на українських землях, повноцінної системи випробування землеробських машин і знарядь, а, головне — освітньої підготовки відповідних фахівців. Крім того, творчі зв'язки продовжилися через організацію та участь у відповідних конкурсів, що організовувались по всій Європейській Росії. Не виключено, що саме у Г. О. Латишева зупиняється К. Г. Шиндлер, коли відвідує революційний Харків перед від'їздом до еміграції у 1919 році.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що насамперед професори Г. О. Латишев разом із К. Г. Шиндлером і саме ХТІ стоять у витоків запровадження організаційних основ випробування сільськогосподарських машин і знарядь в Україні, а також освітньої підготовки відповідних фахівців, але, як довів час, повноцінне наповнення в питаннях теорії та особливо методології через інституалізаційну структурну форму воно отримало протягом 1900–1911 рр. завдячуючи К. Г. Шиндлеру після створення ним першої у Європі спеціалізованої станції при КПІ. При цьому він врахував недоліки, що виникли пі час спроби відкриття аналогічної Станції при ХТІ, а також кращі закордонні надбання [11]. Але за науково обґрунтованим змістом агрономічного спрямування Станція з випробувань землеробських машин і знарядь агрономічного спрямування при КПІ відрізнялася від інших таких у світі. Це один із пріоритетів, що залишив Україні К. Г. Шиндлер своєю багатогранною діяльністю в ім'я її майбутнього.

Джерела та література

1. Державний архів міста Києва. Ф.18. Оп.2. Д. 289. Особова справа Шиндлера.

2. Отставка профессоров политехнического института. Киевская мысль. 1911. № 71. 12 марта. С. 3.

3. Журило Д. Ю. Становление и развитие Харьковского технологического института в конце XIX — начале XX века. Харьков: Изд-во «Підручник НТУ «ХПІ»». 2016.

4. Державний архів Харківської області. Ф. 770, оп. 1, д. 232. Журнал заседаний Ученого комитета. арк.13–16.

5. Державний архів Харківської області. Ф. Р-1682, оп. 2, д. 179. Особова справа Григорія Олексійовича Латишева.

6. Василенко П. М., Барабан Н. П., Коваль И. А. и др. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. Киев: Наук. думка, 1988. С. 8.

7. Державний архів Харківської області. Ф. 770, оп. 1, д. 283 Распределение классных учебных занятий. Арк. 4 об.

8. Державний архів міста Києва. Ф.18. Оп.2. Д. 289. Особова справа Шиндлера. арк. 12.

9. Станция по испытанию сельскохозяйственных машин и орудий устраиваемая в гор. Харькове при местном техническом институте. Вестник русского сельского хозяйства. 1897. № 29–30 (26 июля — 2 августа). С. 478.

10. Отчет о Второй очередной выставке сельскохозяйственных машин и орудий, бывшей в 1896 г. с 10-го июля по 18-е августа, на Бутырском хуторе Земледельческой школы Императорского Московского общества сельского хозяйства. Сост. под ред. Распорядителя выставки А. П. Перепелкина). Москва: Высоч утвержд. Тов-во скоропечатня А. А. Левенсона. 1897. 244 с.

11. Вергунов В. А. Професор Шиндлер Камілл Гаврилович (1869–1940): громадянин Швейцарії, що прославив науково-освітню складову України: наук. доп. Київ : ФОП Ямчинський О.В. 2019. 40 с.

Марія Ельксніт

Зруйноване дитинство (спогади школярів Харківщини за часів окупації)

В Україні щороку 9 травня відзначається державне свято — День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День Перемоги). З кожним роком усе менше живих свідків того страшного воєнного лихоліття, але пам'ять про пережиті страждання, події часів окупації збережена в документах на полицях архівних сховищ.

Чимало документів періоду окупації Харківської області (1941–1943 рр.) зберігається в Державному архіві Харківської області.

Це окремі фонди, колекції, серед яких є документи органів влади, листи, акти про збитки, заподіянні нацистськими загарбниками, про діяльність партизанських загонів, про роботу винищувальних батальйонів на території Харківщини та ін. Ці документи вже давно стали частиною історії покоління «дітей війни».

Про життя населення в період нацистської окупації також свідчить вміст фонду Р-3746 — «Колекція документів про німецько-фашистський окупаційний режим на території Харківської області 1941–1943 рр. м. Харків».

Ця колекція була створена 22 листопада 1947 року й складається з письмових робіт дітей війни на тему «Що я пережив під час німецької окупації», витяги з яких публікуємо нижче.

Зі спогадів О. Стешенкової, учениці 5-А класу Аполонівської НСШ Сахновщинського району: «В час німецької окупації мені жилося дуже погано. Одного разу матері не було дома, прийшли німці і забрали все з хати. Я плакала і просила їх, щоб вони дали з одежи хоч шо небудь, але вони на мою відповідь наставили на мене наган. При відступі німці спалили хату і ска-

зали мені, щоб я сідала на машину і їхала з ними, але я не сіла. Тоді німці зайшли і спалили 13 хат».

П. Головацький, учень 6-го класу Печенізької СШ: «Це було у березні 1943 р. Наші частини відкинули німецькі полчища за Харків. Але німцям надійшла допомога танків і літаків і вони почали стріляти по селах. Літаки нещадно бомбили мирне населення. Вони бомбили і палили хати, заганяли людей назад у вогонь, полюючи за кожним, хто показувався на очі».

Н. Кощавець, учениця 5-го класу Мартівської НСШ Красноградського району: «Я жила в місті Харкові з 1931 р. по 1941 р. В жовтні 41 р. вступили до нас німецькі окупанти, стали вони на нашій рідній землі порядкувати, і стали наших братів та сестер вішати і розстрілювати. Ходили по хатах і квартирах забирати одежу, хліб. Ми стали їздити міняти, то вони стояли дорогою і забирали. Люди мерли від голоду. Вони розграбували Палац культури «Металіст», вони забирали молодь в Німеччину під свій гніт, вони й там мерли від голоду. Потім ми переїхали в село Мартову, але й тут не було порятунку, вони й тут так саме знущалися з селян і робітників».

Багато молоді в роки окупації було вивезено до Німеччини.

Про це також писали учні, яким вдалося залишитися у рідному краю.

З письмової роботи учениці 7-го класу Таранівської НСШ Є. Руденко: «Прийшовши до нас німці, мучили, убивали й вішали мирних людей. Оскаженіли німці кожен день ганяли на роботу. В 1942 році, після майського фронту, почали брати в Германію. Молодіж тікали по бур'янах, по горищах і скрізь куди можна. Але німецькі підлизи шукали скрізь і находили, а як не найдуть, то брали батьків. Брали аж на фронт під окопи».

Н. Михайлюченко, учениця 7-го класу школи № 2 м. Богодухова: «Німецькі загарбники забрали багато молоді і відправили на тяжкі роботи в Німеччину. Молоді дівчата і юнаки ховалися по горищах і бур'янах, щоб не попасти в руки поліцаїв і жандармів. Над цією молоддю вони жорстоко розправлялися.

В цей час німці дуже зруйнували місто. Було зруйновано багато радгоспів, колгоспів, шкіл і дуже багато будинків мирного населення. Руйнували заводи, фабрики. Забирали худобу, кур, яйця, сало, масло і вивозили в Німеччину. В нашому місті був голод.

Незважаючи на всі труднощі, мирне населення допомагало Червоній Армії. Старики, юнаки і дівчата організовувались у партизанські загони. І всіма силами допомагали Червоній Армії. Знищували німецьких солдат і офіцерів. Зривали містки, залізниці, фабрики, заводи, і ін. Жителі міста підбирали ранених бійців, організовували лікування і переправляли їх на лінію фронту до своїх частин. Окупанти визнали силу ненависті українського народу».

З письмової роботи учня 6-го класу Чернещанської НСШ Краснокутського району О. Шийки: «Два з половиною роки ми були під німецьким ярмом. Два з половиною роки ми стогнали під чоботом німецьких фашистів. Та настав той довгожданий день, коли нас визволила наша славна Червона Армія. Селом шли частини Червоної Армії, їхали машини. Люди з великою радістю і любов'ю зустрічали своїх воїнів-визволителів. У кожного на серці була велика радість. Ніколи не забудемо того дня, коли нас визволено від німецького ярма».

Документальні свідоцтва про трагічні події окупаційного режиму на території Харківської області, що стали для багатьох «дітей війни» невиліковною душевної раною, відклалися в архівних документах воєнного періоду. У далеке минуле відійшли ті часи, але вони й досі хвилюють нас, навчають мужності й відданості Батьківщині.

У 2013 році Державний архів Харківської області за підтримки Харківської обласної державної адміністрації випустив збірник архівних документів «Війна очима дітей», представлений добіркою воєнних спогадів дітей шкільного віку, мешканців м. Харкова та районів Харківської області.

Роман Сойма

Голландские корни Льва Тервена

Лев Тервен известен как автор нескольких архитектурных проектов, в их числе и проект здания по адресу пр. Московский, 7, в котором сейчас находится Государственный архив Харьковской области.

Об архитектурном наследии, оставленном Тервеном нашему городу, имеется обширная и достаточно разнообразная информация, а вот биографические данные о нем практически не известны харьковчанам. Очевидно, одна из причин кроется в происхождении архитектора, а точнее — в голландских корнях.

Его отец, Корнелис Маринус Тервен (Cornelis Marinus Terwen) (1838–1898) родился в голландском городе Дордрехт, а после получения образования переехал в Москву, где принимал участие в проектировании и строительстве газовых заводов[1]. Здесь, 18 июня 1875 года, и появился на свет Лев Корнельевич Тервен или Louis Peter Cornelius Terwen, согласно крещению.

Появление Тервенов в Харькове связано, скорее всего, с активной деятельностью отца Льва Корнельевича, и как инженера-проектанта, и как промышленника. Он был одним из основателей голландского общества для разработки каменной соли в России, а также являлся главным инженером и директором соляных копей в окрестностях г. Бахмута. Выбор Харькова, как ближайшего к Бахмуту центра промышленности и образования Юга Российской империи, был очевиден, когда встал вопрос о получении сыном образования. В 1897 г. Лев Тервен окончил Харьковское реальное училище, а в 1904 г. — механическое

1 Ступки и голландская соляная шахта «Петр Великий» — Stoupky and its Dutch Salt Mine «Peter the Great» (2013) [Электр. ресурс] // Шахты и рудники Донбасса. URL: https://www.donmining.info/2016/06/stoupky-and-its-dutch-salt-mine.html (дата обращения: 22.04.2021).

отделение Харьковского технологического института со званием инженера-технолога[2].

В Харькове Лев Корнельевич женился на Екатерине Николаевне Петренко (1873–1951) — дочери богатого купца, владевшего шерстомойкой, кирпичным и мыловаренным заводами. Супруги проживали в большом доме по адресу ул. Рыбная (совр. — Кооперативная) № 8, принадлежавшем теще Тервена — Евдокии Матвеевне Петренко (урожд. Карталовой)[3].

До недавнего времени считалось, что Л. К. Тервен умер в 1916 г. Первоисточник этой информации — «Историко-архивная справка о застройке зданий по ул. Кооперативной № 6–9», составленная А. Ю. Лейбфрейдом и Т. В. Тихомировой. При этом ссылки на архивные документы или печатные издания, подтверждающие факт смерти Тервена, в справке отсутствуют[4].

Однако, мной была обнаружена информация, свидетельствующая о том, что в начале 1920-х годов Льюис Тервен вместе с женой, сестрой и племянницей обосновался в Гааге (Голландия). Более того, на исторической Родине архитектор продолжил свою профессиональную деятельность.

По сообщению священника Георгия Тиммера, в Гааге «местный русский голландец» Л. К. Тервен совершенно безвозмездно выполнил проект перестройки церковной сторожки в полноценный храм, освященный в 1937 году во имя святой равноапостольной Марии Магдалины. Согласно протоколам приходских собраний, помогал ему в этом прихожанин-архитектор Л. Р. Сологуб[5].

2 Тервен Лев Корнильевич [Электр. ресурс] // Сайт бібліотеки НТУ «ХПІ». URL: http://library.kpi.kharkov.ua/uk/graduate/TervenLK (дата обращения: 22.04.2021).

3 Государственный архив Харьковской области (далее — ГАХО). Ф. 40. Оп. 110. Д. 926. Л. 545 об-546.

4 Историко-архивная справка о застройке зданий по улице Кооперативной № 6-8 [Электр. ресурс] // Харьков: новое о знакомых местах. URL: http://the-past.inf.ua/list-2-1-52.html (дата обращения: 22.04.2021).

5 Timmer G. Ter gelegenheid van het 70-jarig jubileum van de wijding van de kerk van de Heilige Apostelgelijke Maria Magdalena in Den Haag // Nikolaas in de Jordaan. 2008. № 1. P. 12-17.

Сведения о последних днях пребывания Льва Корнельевича Тервена в нашем городе были обнаружены харьковским исследователем В. Сосницким в одном из документов фонда Харьковской городской управы[6]. Документ датируется ноябрем–декабрем 1919 г. и свидетельствует о том, что Лев Тервен в это время проживал в домовладении наследников Е. М. Петренко (ул. Рыбная, № 8). В качестве арендатора он занимал квартиру из 5-ти комнат, плата за которую составляла 960 руб./год. В этом же доме 4 комнаты арендовала его сестра — Мария Корнельевна Тервен. Эти данные позволяют предположить, что Тервены покинули Харьков в конце 1919 г., вероятно, вместе с отступающими частями Добровольческой армии.

В муниципальном архиве г. Гаага хранится регистрационная карта семьи Тервен, датируемая 1939 г. (с исправлениями 1941 г.), из которой почерпнуты данные о дате и месте рождения Льюиса Питера Корнелиуса Тервена и его жены Екатерины Петренко[7].

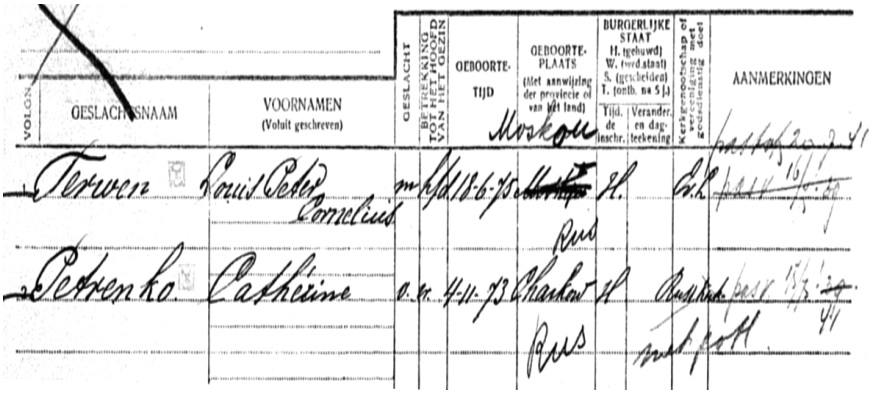

VOLGN.	GESLACHTSNAAM	VOORNAMEN (Voluit geschreven)	GESLACHT	BETEKENIS TOT HUISGEZIN VAN HET GEZIN	GEBOORTE-TIJD	GEBOORTE-PLAATS (met aanwijzing der provincie of van dit land)	BURGERLIJKE STAAT (H. (gehuwd) W. (wed.staat) S. (gescheiden) T. (onth. na S.)) Tijd. de inschr.	BURGERLIJKE STAAT Verander. en dagteekening	Kerkgenootschap of erediensten met goedkeuring	AANMERKINGEN
1	Terwen	Louis Peter Cornelius	m	hfd	18-6-75	Moskou Rus	H.			
2	Petrenko	Catherine	v.	v.	4-11-73	Charkow Rus	H.			

6 ГАХО. Ф. 45. Оп. 5. Д. 275. Л. 272–273.

7 Geregistreerde: Louis Peter Cornelius Terwen Catherine Petrenko [Электр. ресурс] // Haags Gemeentearchief archief Leidschendam-Voorburg. URL: https://haagsgemeentearchief.nl/genealogy/bevolkingsregister?mivast=59&miadt=59&mizig=234&miview=ldt&mizk_alle=terwen (дата обращения: 22.04.2021).

Судьба отмерила «харьковскому голландцу» целый век жизни, он скончался в 1975 году и похоронен на кладбище Oud Eik en Duinen в Гааге[8]. Свою жену он пережил на 24 года.

8 Catherine Terwen-Petrenko [Электр. ресурс] // Find A Grave — Millions of Cemetery Records. URL: https://www.findagrave.com/memorial/103885098/catherine-terwen_petrenko (дата обращения: 22.04.2021).

Олена Сафонова

До 175-річчя від дня народження Іллі Ілліча Мечникова — лауреата Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини

Ілля Ілліч Мечников — лауреат Нобелівської премії 1908 року, один з фундаторів еволюційної ембріології, мікробіології та імунології, творець фагоцитарної теорії імунітету. Людина завжди перебувала у фокусі його життя, яким була для нього наука. Вона була його світом і світлом… Геніальний учений, Людина Світу — так звучить сьогодні його ім'я.

Ілля Ілліч Мечников народився 3 травня 1845 року в с. Іванівка Куп'янського повіту Харківської губернії (нині с. Мечникове Дворічанського району Харківської області).

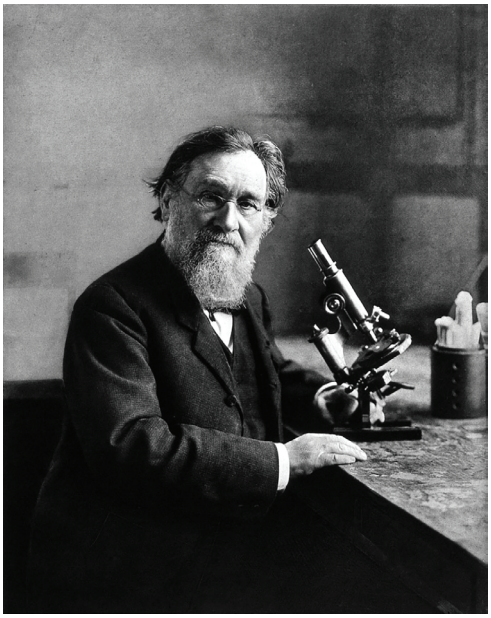

У Державному архіві Харківської області в архівному фонді Харківська духовна консисторія зберігається метрична книга Покровської церкви слободи Новомлинська Куп'янського повіту Харківської губернії, родового маєтку Мечникових за 1845 рік, що містить запис про народження Іллі Ілліча Мечникова. Батько його — полковник Ілля Іванович Мечников, мати — Емілія Львівна. У метричному записі вказано хрещених батьків: гіттен-фервальтер (чиновник 10-го класу) Іван Іванович Мечников і дружина губернського секретаря Миколи Аполлоновича Яблонського Олімпіада Костянтинівна.

В архівному фонді Харківське губернське депутатське зібрання зберігається родовідна книга роду Мечникових, у якій згадується основний документ, що підтверджує дворянство роду — грамота царя Петра I, видана 11 жовтня 1718 року, з якої в родині зберігалась копія, засвідчена в Куп'янському повітовому суді 6 жовтня 1722 року, про пожалування маєтку в Ізюмському повіті у 1711 році Георгію Мечникову, що походив зі старовинного молдавського боярського роду.

У 1856–1862 роках Ілля Мечников навчався у 2-й Харківській чоловічій гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. У 1864 році блискуче закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, виконавши університетську програму за 2 роки.

На жаль, серед документів гімназій та Харківського університету, що збереглися в архіві, документів про навчання майбутнього вченого немає.

Майже відразу після закінчення університету І. І. Мечников залишає Харків і вже у 1868 році, після наукових досліджень, проведених під час відрядження до Німеччини та Італії, захищає докторську дисертацію при Петербурзькому університеті. У 1870 році переїжджає до Одеси, був обраний ординарним професором із зоології та порівняльної анатомії Новоросійського університету, де успішно працює в галузі ембріології. Але у 1882 році на знак протесту проти реакційних заходів, що здій-

снювались в університеті та в інших освітніх закладах, пішов у відставку. А у 1886 році організував першу в країні і другу в світі бактеріологічну станцію з боротьби з інфекційними захворюваннями (тепер — Одеський науково-дослідний протичумний інститут ім. І. І. Мечникова). З 1888 року вчений переїжджає на запрошення уславленого науковця мікробіолога Луї Пастера до Парижа й працює в його інституті. Це був час інтенсивних плідних досліджень, що мали яскраву оцінку — присудження Нобелівської премії у 1908 році, як визначив Нобелівський комітет: «За праці з імунітету».

Керував І. І. Мечников лабораторією при Пастерівському інституті до самої смерті. 2 липня 1916 року геніальний учений пішов із життя, залишивши по собі безцінний науковий добуток для подальшої невтомної праці, що триває поза межами простору й часу — виборювання життя й здоров'я людини.

У Державному архіві Харківської області зберігається низка документів про рід Іллі Ілліча Мечникова:

— Історико-географічний опис сл. Новомлинськ Куп'янського повіту Харківської губернії, володіння корнета Іллі Івановича Мечникова, родового маєтку Мечникових (1785 р.);

— Поколінний розпис та перелік документів на підтвердження дворянства роду Мечникових (з родовідної книги спадкових дворян Харківської губернії ч. 6, 1786–1917 роки);

— Опис сл. Іванівка Куп'янського повіту Харківської губернії, маєтку поміщика Івана Ілліча Мечникова та його жінки Наталії Аполлонівни Мечникової, складений для канцелярії харківського губернатора (копія, 1838 р.);

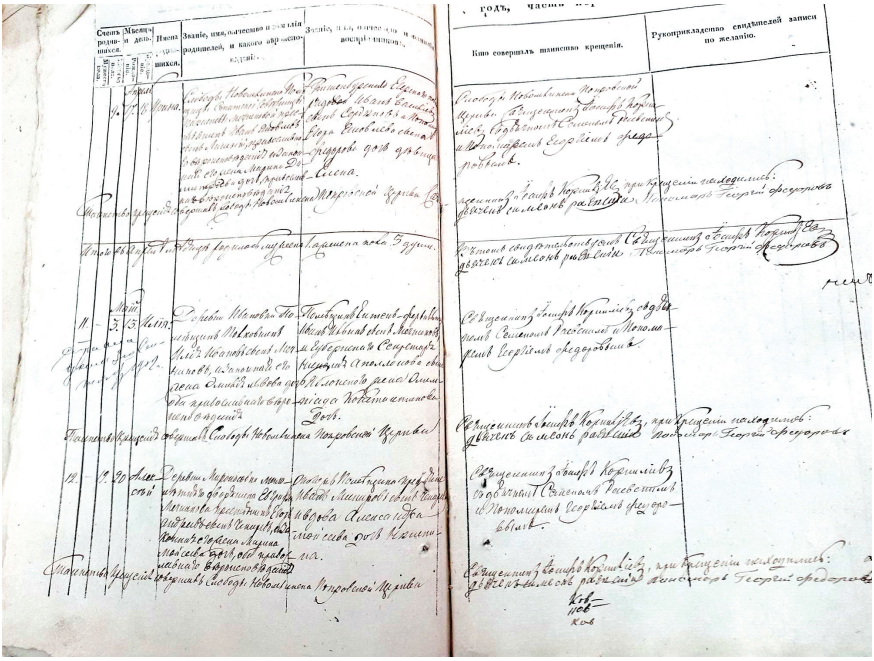

— Атестат служби колезького секретаря Миколи Ілліча Мечникова, брата Іллі Ілліча Мечникова (чернетка, 1870 р.);

— Креслення надбудови другого поверху будинку по вул. Різдвяній, 1 у м. Харкові, де мешкали Ілля Ілліч та Микола Ілліч Мечникови (1886 р.);

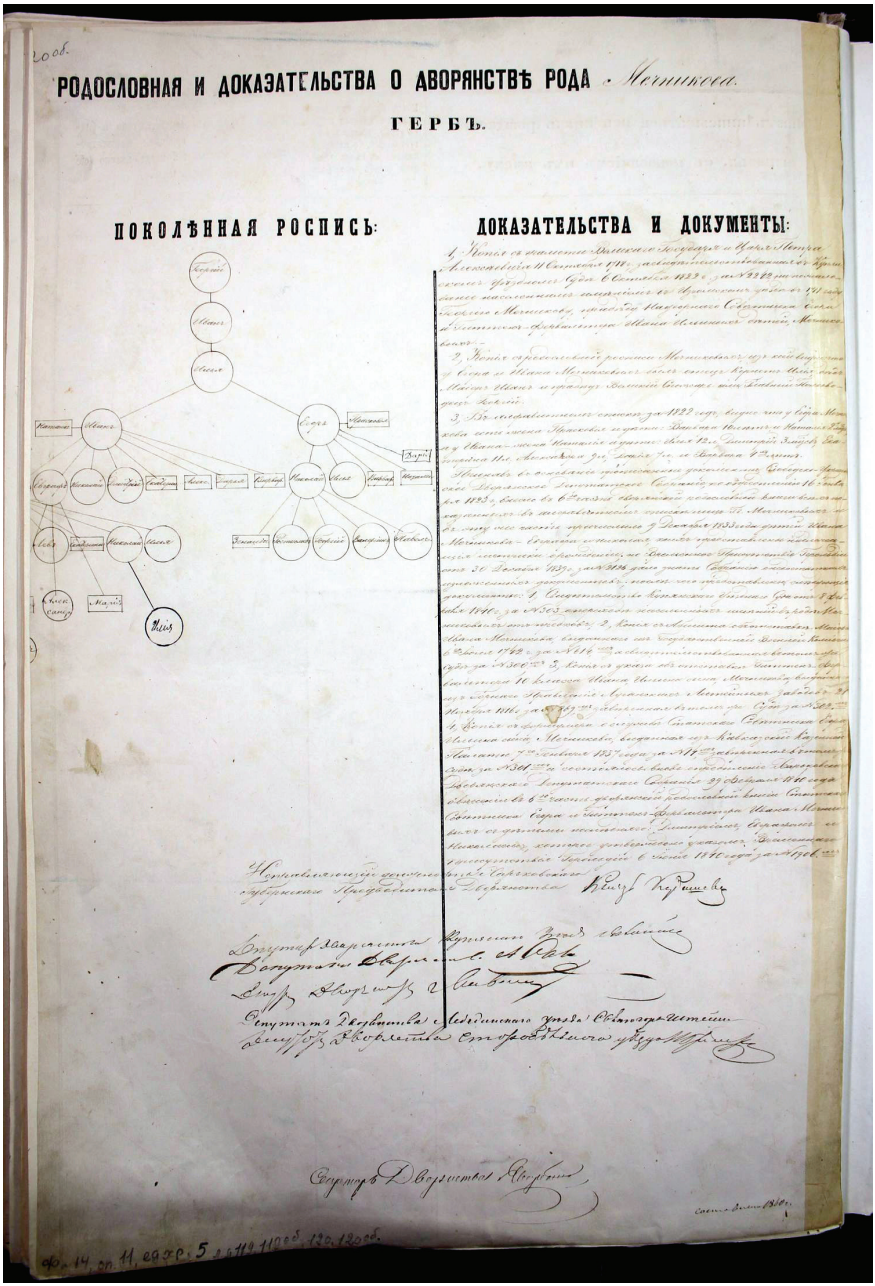

20 об.

РОДОСЛОВНАЯ И ДОКАЗАТЕЛЬСТВА О ДВОРЯНСТВѢ РОДА · Мятликова.

ГЕРБЪ.

ПОКОЛѢННАЯ РОСПИСЬ:

ДОКАЗАТЕЛЬСТВА И ДОКУМЕНТЫ:

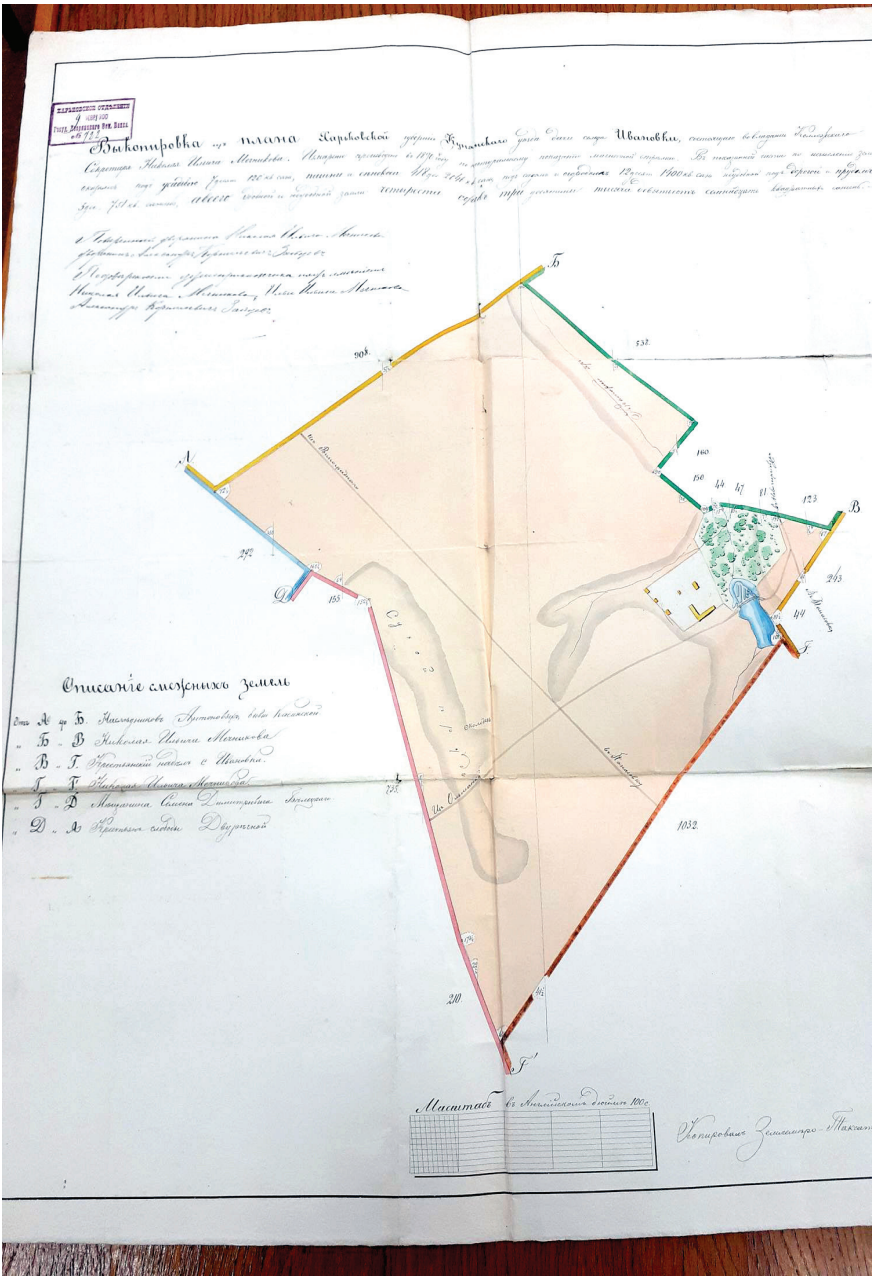
Выкопировка изъ плана Харьковской губерніи Купянскаго уѣзда дачи села Ивановки
Описаніе смежныхъ земель
Масштабъ въ Англійскомъ дюймѣ 100 с.
Копировалъ Землемѣръ-Такса

— Викопіювання з господарського плану сл. Панасівка Куп'янського повіту, володіння професора Іллі Ілліча Мечникова (1890 р.);

— Викопіювання з плану сл. Іванівка Куп'янського повіту, володіння колезького секретаря Миколи Ілліча Мечникова, душоприказником над маєтком якого був Ілля Ілліч Мечников (1890 р.);

— Викопіювання з плану сл. Іванівка, володіння нащадків Лева, Іллі та Емілії Мечникових (1890 р.).

У Харкові ім'я ученого увічнено у назві одного з найстаріших у світі науково-дослідних інститутів протиепідемічного профілю — Інститут мікробіології та імунології імені І. І. Мечникова НАМН України, навпроти нього у 2005 р. на вулиці Пушкінській встановлено пам'ятник ученому. Його ім'ям названо один з провулків міста, на розі якого та вулиці Пушкінської розташовано інститут. 2002 року встановлено меморіальну дошку на двоповерховому будинку, де жив та працював І. І. Мечников з 1856 до 1864 року (вул. Різдвяна, 1).

Список джерел

1. ДАХО, ф.24, оп.3, спр.7, арк. 47 зв.-49
2. ДАХО, ф.14, оп.11, спр.5;
3. ДАХО, ф.3, оп.114, спр.6, арк. 102, 102 зв.
4. ДАХО, ф.40, оп.110, спр.629, арк.1232, 1232 зв.
5. ДАХО, ф.25, оп.38, спр.450, арк.11
6. ДАХО, ф.4, оп.15, спр.285, арк. 12, 12 зв.
7. ДАХО, ф.45, оп.4, спр.4450, арк. 2
8. ДАХО, ф.72, оп.1, спр.626, арк.1
9. ДАХО, ф.72, оп. 1, спр.724, арк.1
10. ДАХО, ф.72, оп.1, спр.728, арк.1

Виталий Сосницкий

Письма вождям. Истории жизни родственников и репрессированных преподавателей г. Харькова. Семья Ильяшенко (по материалам архивно-следственного дела, хранящегося в Государственном архиве Харьковской области[1])

Каждое архивно-следственное дело, с которым я знакомился — это личная трагедия конкретного человека и его семьи, общая трагедия коммунальной квартиры, дома, села города, республики и всей бывшей страны, называвшейся СССР. Особо тяжело читать письма от жен и детей арестованных и к моменту написания этих писем уже расстрелянных мужей и отцов. Но не знали этого авторы писем, они просили «*дорогого Иосифа Виссарионовича*»[2], «*лучшего человека-друга*» разобраться и сообщить хотя бы «*за что же несет он наказание — полная изоляция на 10 лет!... Это тягчайшее из тягчайших наказаний — оно почти что смерть…*»[3]

Для примера приведу письмо ученицы 4-го класса Харьковской школы № 23, написанное в 1938 году, вскоре после ареста ее отца — Ильяшенко Николая Петровича, преподавателя физкультуры Харьковского авиационного института (Рис. 1).

Иногда бывают такие совпадения: я в свое время обучался и преподавал в этом институте, а мои дети учились в этой школе...

Ильяшенко Николай Петрович, один из пяти фигурантов архивно-следственного дела на преподавателей разных учебных

[1] Государственный архив Харьковской области (далее — ГАХО).

[2] ГАХО, ф.Р-6452, оп. 1, д. 7589, л. 108х.

[3] Там же, л. 108ж-108м.

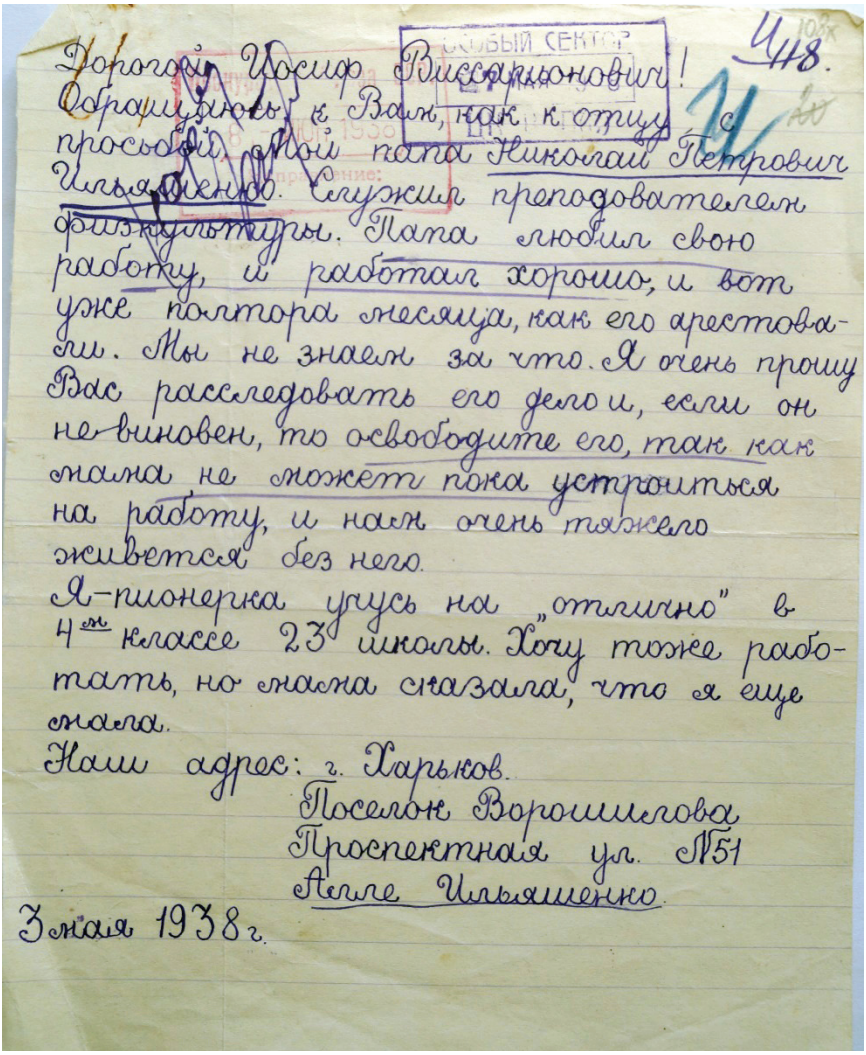

Дорогой Иосиф Виссарионович!
Обращаюсь к Вам, как к отцу с просьбой. Мой папа Николай Петрович Ильяшенко. Служил преподавателем физкультуры. Папа любил свою работу, и работал хорошо, и вот уже полтора месяца, как его арестовали. Мы не знаем за что. Я очень прошу Вас расследовать его дело и, если он не виновен, то освободите его, так как мама не может пока устроиться на работу, и нам очень тяжело живется без него.
Я-пионерка учусь на „отлично" в 4-м классе 23 школы. Хочу тоже работать, но мама сказала, что я еще мала.
Наш адрес: г. Харьков.
Поселок Ворошилова
Проспектная ул. №51
Алле Ильяшенко
3 мая 1938 г.

Рис. 1.

заведений г. Харькова, арестованных и расстрелянных через 2 месяца после ареста на основании доноса сослуживицы[4]. Для обвинения «*пригодилось*» и то, что Ильяшенко Н.П. чис-

[4] Там же, л. 108о.

лился, как «*бывший белый офицер*» в служебном издании ГПУ Украины, которое, после издания его в виде книги[5], стало доступно для широкого круга исследователей.

Его жена, Зинаида Михайловна Ильяшенко, разыскивала мужа и ровно через год после ареста, 18 марта 1939 г., написала письмо главе правительства СССР (на тот момент Председатель Совета народных комиссаров) Молотову В.М.[6] (Рис. 2):

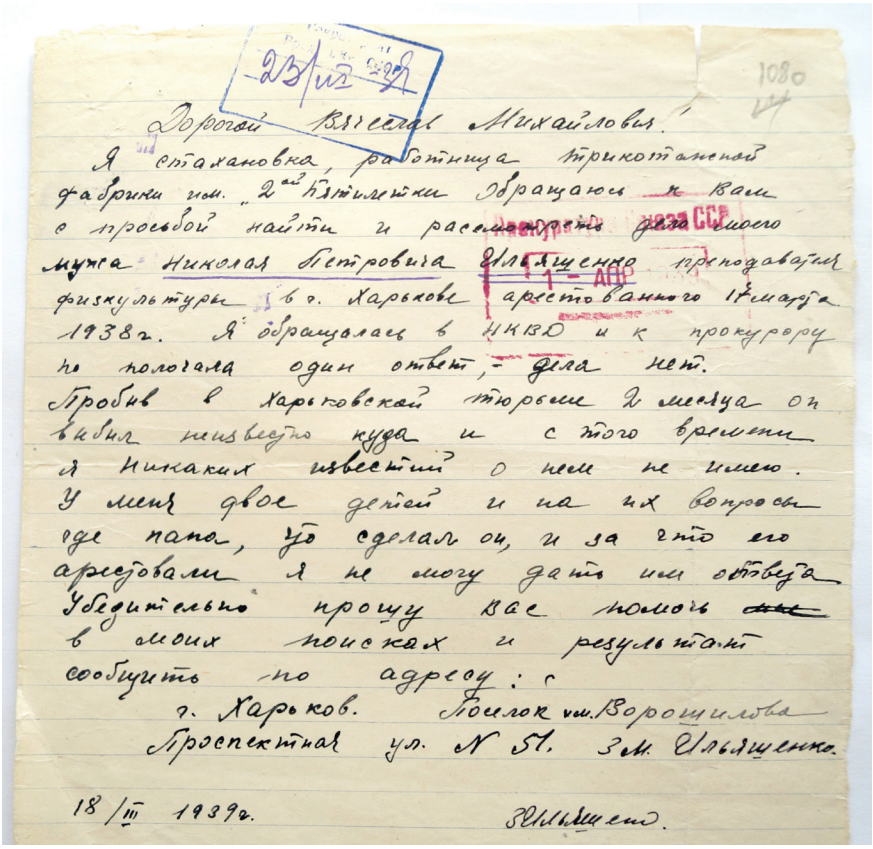

Дорогой Вячеслав Михайлович!

Я стахановка, работница трикотажной фабрики им. „2-ой пятилетки" обращаюсь к Вам с просьбой найти и расследовать дело моего мужа Николая Петровича Ильяшенко преподавателя физкультуры г. Харькова арестованного 14 марта 1938 г. Я обращалась в НКВД и к прокурору но получала один ответ, - дела нет. Пробыв в Харьковской тюрьме 9 месяцев он выбыл неизвестно куда и с того времени я никаких известий о нем не имею. У меня двое детей и на их вопросы где папа, что сделал он, и за что его арестовали я не могу дать им ответа. Убедительно прошу вас помочь в моих поисках и результат сообщить по адресу: г. Харьков. Поселок им. Ворошилова Проспектная ул. № 51. Зин. Ильяшенко.

18/III 1939 г. Ильяшенко.

Рис. 2.

[5] Тинченко Я.Ю. Книга учета лиц, состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины. Харьков: САГА, 2012. Том II. Д-К

[6] ГАХО, ф.Р-6452, оп. 1, д. 7589, л. 84-85.

«*Дорогой Вячеслав Михайлович!*

Я стахановка, работница трикотажной фабрики им. 2-ой пятилетки. Обращаюсь к Вам с просьбой найти и рассмотреть дело моего мужа Николая Петровича Ильяшенко преподавателя физкультуры в г. Харькове арестованного 17 марта 1938 г. Я обращалась в НКВД и к прокурору, но получала один ответ — дела нет. Пробыв в Харьковской (5-ой) тюрьме 2 месяца (до 22 мая 1938 г.) он выбыл неизвестно куда и с того времени я никаких известий о нем не имею. У меня двое детей и на их вопросы где папа, что сделал он, и за что его арестовали я не могу дать им ответа. Убедительно прошу Вас помочь в моих поисках и результат сообщить по адресу: Харьков, Поселок им. Ворошилова Проспектная ул. № 51

З. М. Ильяшенко

18/III 1939 г. Подпись»

Не дождалась она пересмотра дела в 1939 г., ей было в этом отказано. В 1956 г. запрашивала повторно, времена уже были немного другие и 23.11.1956 г. решением Военного трибунала Киевского военного округа Ильяшенко Н.П. был реабилитирован, но место, дату и причину смерти семье сообщили лживую[7]. (Рис. 3). Место указали — «*в заключении*», дату — «*17 марта 1942 г.»,* причину — «*крупозное воспаление легких*», т. е. как того требовала Директива КГБ при СМ СССР №108сс от 24.08.1955 г. «*О порядке ответов на запросы граждан о судьбе осужденных к высшей мере наказания в 30-е годы*»

Пункт № 1 этой Директивы гласил, что: «*На запросы граждан о судьбе осужденных за контрреволюционную деятельность к ВМН ... органы КГБ сообщают устно, что осужденные были приговорены к 10 годам ИТЛ и умерли в местах заключения*», причем: «*пункт 4 ... дата смерти осужденного*

[7] Там же, л. 257.

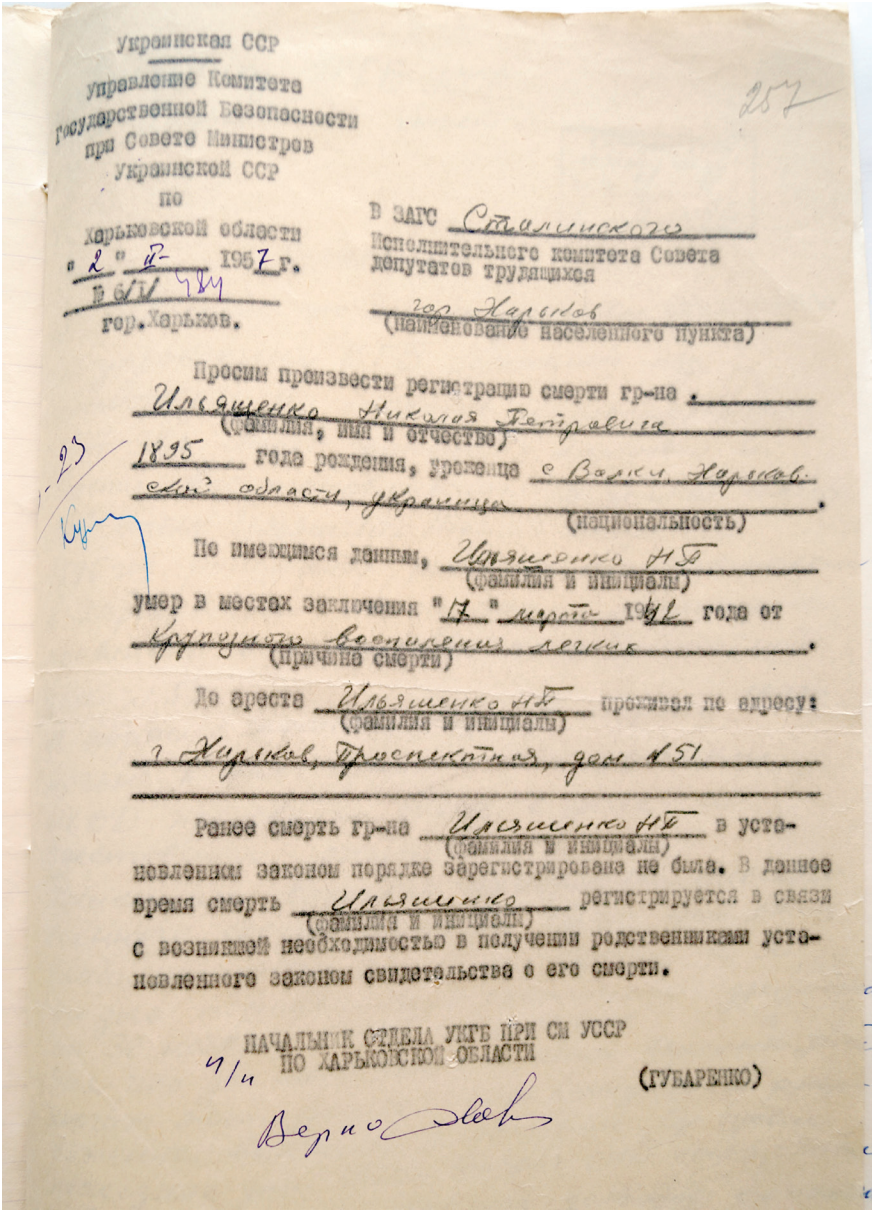

Украинская ССР
Управление Комитета
Государственной Безопасности
при Совете Министров
Украинской ССР
по
Харьковской области
"2" II 1957 г.
№ 6/IV 784
гор. Харьков.

257

В ЗАГС Сталинского
Исполнительного комитета Совета
депутатов трудящихся
гор. Харьков
(наименование населенного пункта)

Просим произвести регистрацию смерти гр-на Ильяшенко Николая Петровича
(фамилия, имя и отчество)
1895 года рождения, уроженца с Волки, Харьковской области, украинца.
(национальность)

По имеющимся данным, Ильяшенко Н.П.
(фамилия и инициалы)
умер в местах заключения "17" марта 1942 года от крупозного воспаления легких.
(причина смерти)

До ареста Ильяшенко Н.П. проживал по адресу:
(фамилия и инициалы)
г. Харьков, Проспектная, дом 151

Ранее смерть гр-на Ильяшенко Н.П. в установленном законом порядке зарегистрирована не была. В данное время смерть Ильяшенко регистрируется в связи
(фамилия и инициалы)
с возникшей необходимостью в получении родственниками установленного законом свидетельства о его смерти.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА УКГБ ПРИ СМ УССР
ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
(ГУБАРЕНКО)

Верно

Рис. 3.

(определяется в пределах десяти лет со дня его ареста)», а причина смерти «*приблизительная*»[8].

После распада СССР стало известно, что такие лживые справки выписывали в 1930–1950-е годы всем родственникам расстрелянных, которые искали своих мужей, отцов и сыновей.

Только через 52 года после расстрела отца, в апреле 1990 г., его дочь — Алла Николаевна, автор письма вождю, приведенного в данной статье, узнала истинную причину смерти своего отца: о его расстреле 22 мая 1938 г.,[9] т. е. именно в тот день, который ее мама и жена Николая Петровича Ильяшенко считала датой выбытия его из 5-й Харьковской тюрьмы (Рис. 4).

Сейчас можно только предположить, как Зинаида Михайловна смогла узнать эту дату, возможно она каждый день носила в тюрьму передачи своему мужу. Эти передачи принимали вплоть до 21 мая 1938 г., а вот на следующий день — 22 мая, в день его расстрела, не приняли и сообщили Зинаиде Михайловне, что ее муж «*выбыл неизвестно куда*».

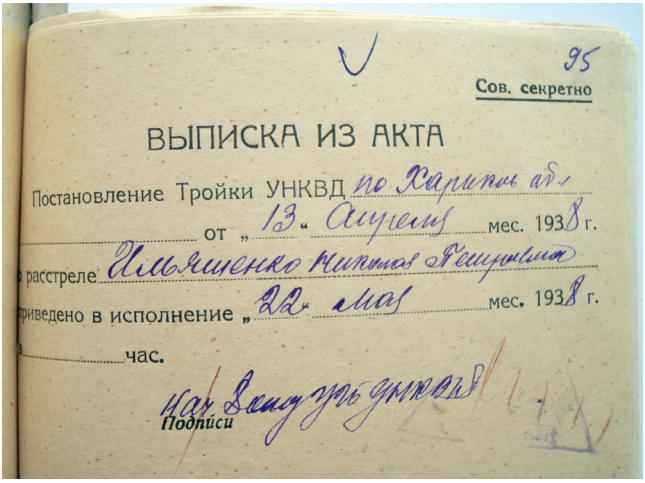
95

Сов. секретно

ВЫПИСКА ИЗ АКТА

Постановление Тройки УНКВД по Харьков обл.

от „13" Апреля мес. 1938 г.

о расстреле Ильяшенко Николая Петровича

приведено в исполнение „22" мая мес. 1938 г.

в ____ час.

Подписи

Рис. 4.

[8] Сосницкий В. И., Чуйкова Я. О. Операция «КУЛАКИ». Книги судеб: 80 лет спустя... Харьков: Изд-во Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009. С. 134.

[9] ГАХО, ф.Р-6452, оп.1, д. 7589, лл. 95, 259.

Виталий Сосницкий

История домостроения по ул. Московская, 9 (здание Государственного архива Харьковской области по просп. Московский, 7[1])

В этой статье речь пойдет о доходном доме, называемом в литературе почему-то «домом Кемпера». У дворового места по ул. Московская, 9 до 1920 г. было не менее трех владельцев и Ф.Ф. Кемпер являлся не первым его владельцем. Все известные автору владельцы были иностранными подданными: Э.К. Шенвальд, Ф.Ф. Кемпер и А.А. Заур-Бей, а годы владения последнего из них относятся как раз к «золотым годам» (1911–1917 гг.) использования доходного дома под аренду помещений.

История дворового места и дома восстановлена на основе ранее опубликованных данных, осмотра и анализа его состояния в 1988 г., а также сведений, выявленных автором из архивных документов, фотографий и кинодокументов. Эти сведения позволяют автору сделать предположение о иной дате надстройки двух этажей и пристройки дворового корпуса к зданию по ул. Московская, 9, чем это принято сейчас.

Первоначальный анализ, проведенный в 1988 г. институтом «Укрпроектреставрация» показал, что фото и архивные документы на дом в Государственном архиве Харьковской области (далее — ГАХО) и его фондах (ф. 3, ф. 4, ф. 19 и ф. 45) не сохранились[2]. Более скрупулезный поиск, проведенный автором, привел к обнаружению архивных документов по домостроению за 1913–1915, 1927–1931 и 1941 гг., списки жильцов на 1928, 1941 и 1954 гг., выявлены сведениях о последнем владельце дома с 1911 по 1917 гг. и др. материалы. Также были выявлены и идентифицированы фото фасада периода оккупации (октябрь 1941 — август 1943 гг.), периода первого осво-

бождения (февраль-март 1943 г.), немецкая кинохроника боя на просп. Сталина 13.03.1943 г. при втором захвате города немецкими войсками и советская кинохроника первых дней после окончательного освобождения г. Харькова (24-25.08.1943 г.)

На данный момент, к сожалению, не удалось выявить поэтажный план или фотографии внутренней планировки помещений дома ранее 1954 г., но определенные предположения, основанные на обнаруженных автором архивных данных, можно сделать.

Согласно вышеупомянутого анализа, домостроение построено поэтапно в середине XIX — начале XX вв. в центральной части города Харькова на территории квартала А-19 по Московской ул. № 9[3]. С 1943 г. и по настоящее время в этом доме размещается ГАХО.

Осмотр дома в 1987 г. показал, что он первоначально был выполнен в стиле русского классицизма, имел два этажа. В мемуарах Ф.О. Рейнгардта, где дается полный перечень построек из камня, находившихся на Московской ул. в конце 30-х гг. XIX в., нужное нам здание не упоминается[4]. Нет таких сведений и у Д.И. Багалея[5], не показан он каменным и на карте 1896 г. Следовательно, строительство каменного двухэтажного дома авторы анализа датируют второй половиной — концом XIX в.

Однако, в обнаруженном автором статьи архивном документе, датируемом 1871–1873 гг., дом был оценен в 22.200 руб. и владельцем его указан прусский подданный — Эдуард Карлович Шенвальд[6].

В XIX в. здесь находились: «Американская фотография» И.Т. Мисан, живописная мастерская Калмыкова, магазин «Табак» Максимова и Бураса[7], книжный магазин Лаврентия Абрамова (с 1875 г.) В доме размещалась также фотография Юлия Леопольдовича Гроссмана (03.07.1887 г.)[8], фотография купца Евграфа Огарева, которую он приобрел у Владимира Ивановича Плачковского (разрешение от 15.03.1888 г.), фотография

Николая Николаевича Еремеева (на 1889 г.) и Владимира Владимировича Векселя (разрешение от 25.10.1891 г.)[9]

Для более рационального использования усадьбы, по мнению авторов вышеупомянутого анализа, была произведена надстройка на два этажа по проекту архитектора Льва Корнельевича Тервена, а затем пристройка дворового корпуса. Работы выполнялись в стиле неоренессанса, что придало архитектуре здания эклектический облик.

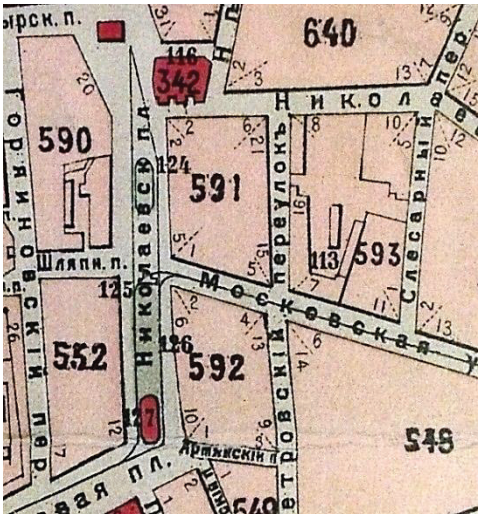

Часть плана г. Харькова, 1896 г.

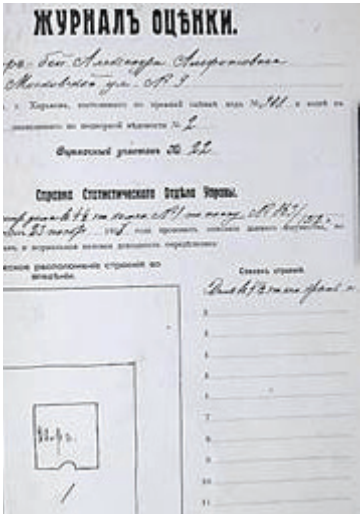

1913/14 гг.

Для определения времени переделок авторами анализа проверена стоимость дома Ф.Ф. Кемпера в 1887, 1895, 1901 и 1902 гг. В 1887 г. она составляла 12.000 руб.[11], а в 1895 г. — 17.580 руб.[12] Разность в 5.580 руб. позволяет отнести перестройку к периоду с 1888 по 1894 гг.

К 1901 г. стоимость не изменилась[13], но в 1909 г. постройка Кемпера оценивалась уже в 21.600 руб.[14] и делается вывод, что в период с 1902 по 1908 гг. был пристроен дворовой корпус.

В начале XX в. помещения занимали: типо-литография Н.М. Шейнберга, граверная мастерская и писчебумажная тор-

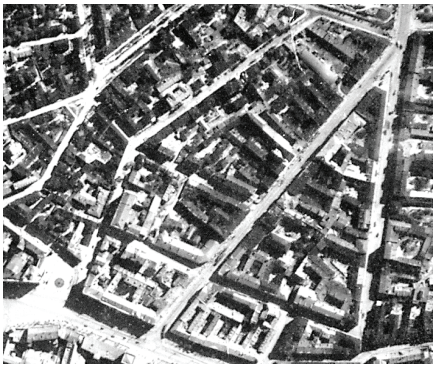

Немецкая аэрофотосъемка до оккупации, район просп. Сталина, 16.09.1941 г.

В оккупации, лето 1943 г.

Здания на просп. Сталина, 24.08.1943 г. (кадры советской кинохроники[10]).

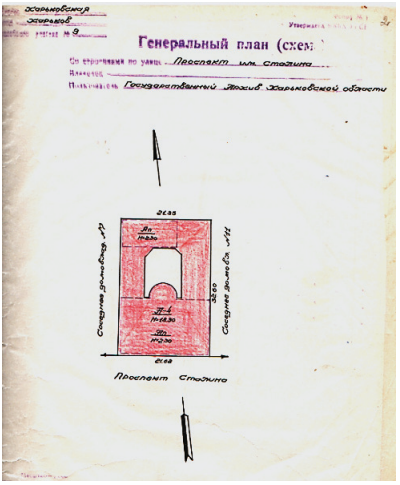

1954 г.

говля купца 2-й гильдии Германа Яковлевича Шенберга, книжная лавка Е.Г. Абрамова, шляпный магазин М.Б. Бермана[15], магазин платья А.Л. Лищинского[16], магазин «Офицерские вещи» купца 2-й гильдии Федора Константиновича Волкова, магазин мадам R. Prosper, контора Акционерного общества «Артур Коппель» и мастерская А. Бляха, проживавшего в этом доме.

Двухэтажное здание по ул. Московская, 9.
Фрагмент открытки, изданной Г.К. Уткиным в 1904 г.

Таким образом, в истории дома, по версии института «Укрпроектреставрация», можно выделить следующие строительные периоды на данном дворовом месте:

Середина XIX — вторая половина XIX в. — закладка и строительство двухэтажного прямоугольного в плане корпуса.

Период с 1888 по 1894 гг. — надстройка третьего и четвертого этажей.

Период с 1902 по 1908 гг. — пристройка дворового корпуса, в котором располагались складские помещения.

Однако, в выявленном автором статьи Оценочном акте № 7682, составленном в 1913 г., указано дворовое место, состоящее в г. Харькове II части 3 участка по ул. Московской под № 9

в квартале № 73 по дворовой ведомости № 2, общей площадью 147,00 кв. саж. (9,84*14,91 саж.) Документально подтверждено, что данное дворовое место с 05.09.1911 г. по купчей крепости числилось за турецко-подданным Александром Альфонсовичем Заур-Беем[17]. Отметок о переходе имения в последующий период и до момента национализации в 1920 г. другому владельцу нет.

В первом полугодии 1913 г. валовая доходность по определению городских оценщиков на недвижимое имущество по ул. Московской, 9 была определена в 12.200 руб., а чистая доходность в 9.515 руб. Владелец здания подал возражение на данную оценку, которое было удовлетворено Оценочно-Статистической комиссией и сумма оценки чистой доходности на второе полугодие 1913 г. была уменьшена до 5.795 руб.

В журнале оценки имущества на 1915 г. имеется справка Статистического отдела Управы следующего содержания: «Вследствие постр. дома в 4 ½ эт. камен. крыт ж. № 1 по плану № 863/1912 г. Статистический отдел 23 ноября 1913 года произвел описание данного имущества, по которому его состав и нормальная валовая доходность определились:…»[18]

Валовая доходность по нормам была оценена в 12.788,1 руб., с учетом 47.9% вычета на общие расходы, чистая доходность была определена в 6.662,6 руб. Общая сумма оценки по чистому доходу принята путем округления последней цифры до 6.665,0 руб.

В Примечании указано, что: «До сего времени чистая доходность по оценке ноября 26 (дня) 1903 года была принята в сумме ~~3600~~ 1913г. ~~9515 р.~~ 5795».

Таким образом: с 1903 по 1913 гг. доходность дома составляла неизменную цифру и составляла 3.600 руб.

Приведем данные по оценке имущества, находящегося по ул. Московской, 9 (1911–1915 гг.):

1. Дворовое место (согласно оценочного акта № 7682, по прежней оценке № 908) с 05.09.1911 г. переходит во владение А.А. Заур-Бея.

2. Чистая доходность имущества по оценке ноября 1903 г. составляет 3.600 руб. и оставалась неизменной до оценки, проведенной в первом полугодии 1913 г.

3. В первом полугодии 1913 г. чистая доходность недвижимого имущества оценивается в сумму 9.515 руб., т.е. она увеличена в 2.6 раза по сравнению с 1903 г.

4. После подачи владельцем домовладения возражений во втором полугодии 1913 г. и их удовлетворения, сумма снижена до 5.795 руб., но остается в 1.6 раза большей, чем она была в 1903 г.

5. На 23.11.1913 г. во владении под № 7682 имеется дом 4 ½ эт. камен. № 1 по плану № 863/1912 г. Схематическое расположения данного строения соответствует его нынешнему виду.

6. Согласно журналу оценки 1915 г., составленной при общей переоценке, чистая доходность увеличена с 5.795 руб. (конец 1913 г.) до 6.665,0 руб., что в 1.8 раза больше, чем она была в 1903 г.

7. Таким образом: можно сделать предположение, что после покупки дворового места с 05.09.1911 г. новый владелец надстраивает третий, четвертый этажи и делает пристройку дворового корпуса к зданию, а здание приобретает современный вид. Работы завершаются к первому полугодию 1913 г. Этот факт находит отражение в увеличении оценки доходности дома от 2.6 до 1.6 раз по сравнению с 1903 г. когда дом был 2-х этажным.

Анализ фотографии с изображением ул. Московской, изданной Г.К. Уткиным в 1904 г. и приведенной выше, позволяет датировать ее периодом 1900–1904 гг., где на дворовом месте по ул. Московская, 9 видим еще двухэтажный дом, что опровергает выводы института «Укрпроектреставрация» о надстройке двух этажей в период с 1888 по 1894 гг.

Приведенный выше анализ Оценочных актов и возражений владельца на оценку его недвижимого имущества за 1913 и 1915 гг. позволяют автору статьи сделать заключение, что надстройка третьего, четвертого этажей и пристройка дворового

корпуса здания была проведена в 1911-1913 гг., когда здание по ул. Московской, 9 приобрело современный вид, а не в 1907 г., как принято сейчас.

Владельцем здания с 05.09.1911 по 1920 гг., при надстройке третьего, четвертого этажей и пристройке дворового корпуса к основному зданию, является А.А. Заур-Бей.

Доходный дом до перестройки представлял собой рядовой образец провинциального классицизма. Надстройка двух этажей удачно дополнила здание и придала ему гармоничные неоренессансные формы.

Здание в плане имеет правильную прямоугольную форму с внутренним двориком сложной конфигурации и состоит из двух основных объемов:

1. Главный корпус (южный фасад) выходит на просп. Московский (бывшая ул. Московская) надстроенный на два этажа и

Главный корпус (южная сторона). Фото: В. Сосницкий, 2021 г.

является парадным. Его первый этаж украшен дощатым рустом, имеет три широких оконных проема с деревянными переплетами. До перестройки они обладали пропорциями, отличными от современных. По центру расположен полуциркульный дверной проем, обрамленный рельефным арочным порталом с сильно стилизованным растительным орнаментом. Двойные двухстворчатые двери видоизменены. По всей вероятности, в верхней части они имели световое окно в форме полуокружности.

На данный момент некоторую асимметрию всему зданию придает прямоугольный проем въезда во внутренний дворик. Он снабжен коваными ажурными воротами с калиткой, создание которых относится к началу XX в.

Ворота с калиткой во внутренний дворик. Фото: В. Сосницкий, 2021 г.

Второй этаж так же рустован. Он имеет 7 прямоугольных оконных проемов трех различных пропорциональных типов. Первоначально в его средней части располагался балкон, утраченный после 1955 г. Судя по имеющимся фотографиям

этого балкона, он был типичен для архитектуры города и идентичен тем, что сохранились, но в упрощенном виде, на здании по ул. Сумская, 19.

Балкон по ул. Московская, 9, период немецкой оккупации, 1942 г.

Балкон по ул. Сумская, 19, 1941 и 2021 гг.

Два нижних этажа от верхних отделяет профилированный карниз с покатым стоком из листового железа. Верхние этажи композиционно объединены трехчетвертными колоннами ионического ордера и имеют по 9 оконных проемов, прямоугольных в 3-м и полуциркульных в 4-м этаже. Окна четвертого этажа обрамляют лучковидные сандрики. Их полуциркули завершают замки.

Между третьим и четвертым этажами помещены одиннадцать картушей.

Завершают композицию профилированный карниз, балюстрада с фигурными балясинами (не сохранилась) и лучковидный фронтон с круглым слуховым окном.

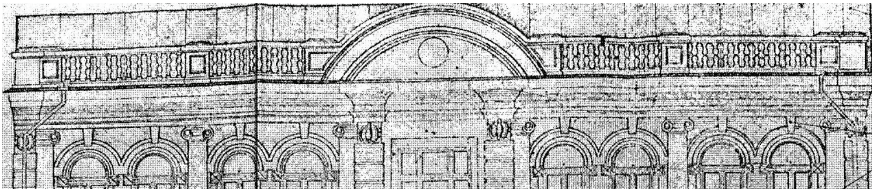

Утраченная балюстрада с фигурными балясинами на крыше дома.

Поверхность основного фасада отделана известковой штукатуркой и покрыта традиционным светло-желтым цветом в контрасте с белыми архитектурными деталями. Нижняя часть стен обложена плиткой типа «кабанчик».

Две трети западной стены примыкают к современному пятиэтажному дому № 5, построенному в 1954 г. на месте двухэтажного деревянного, обложенного камнем здания, построенного в 1815 г. для Слободско-Украинской гимназии, работавшей в нём до 1845 г., полностью сгоревшего в результате уличных боев в феврале-августе 1943 г.

Восточная стена до уровня третьего этажа примыкает к дому № 9 в стиле классицизма (бывший № 11), построенному в 1809 г. на углу Московской улицы и Слесарного переулка.

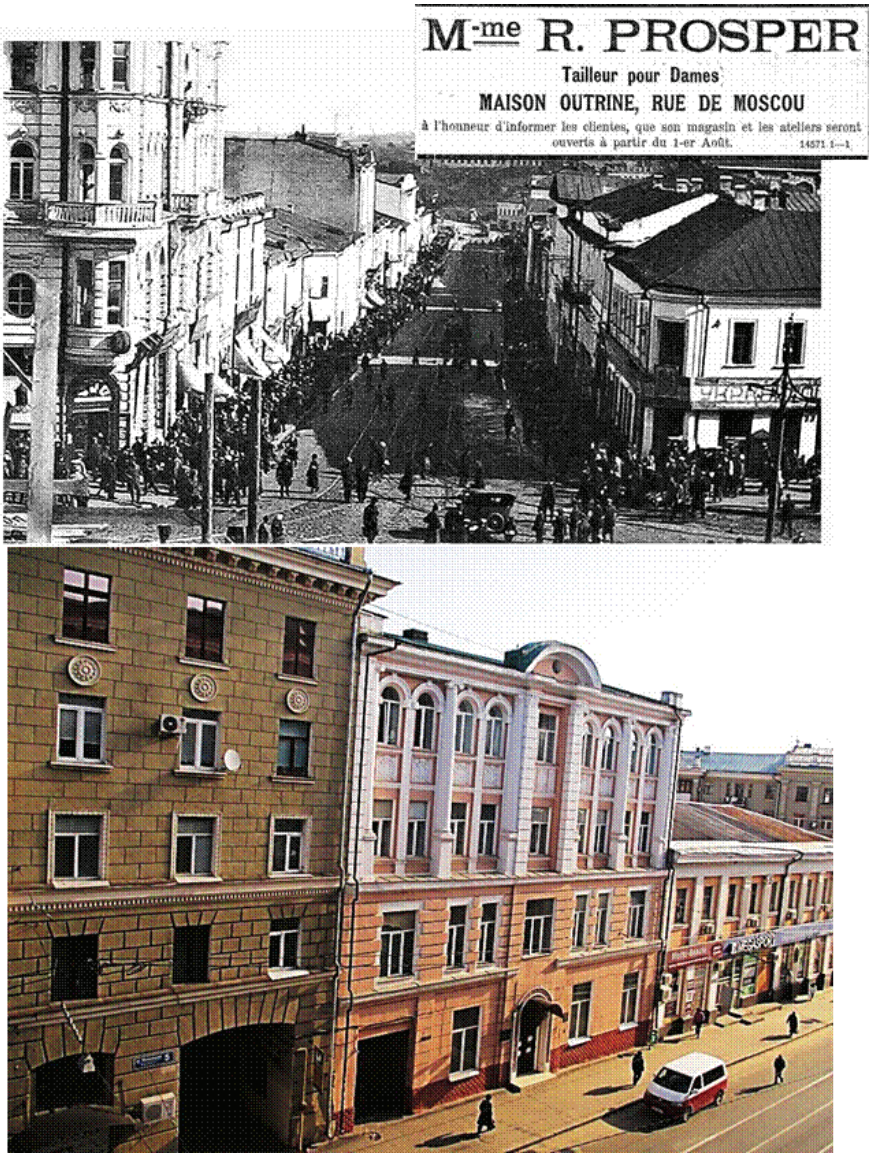

Вид с западной стороны. Фото: В. Сосницкий, 2021 г.

Вид с восточной стороны. Фото: В. Сосницкий, 2021 г.

Северный фасад (тыльная сторона), как и свободная часть западной стены, из красного кирпича — не оштукатурены. Оконные проемы северного и западного фасадов заложены. На 01.06.1953 г., согласно справке «О наличии окон в зданиях Харьковского Облгосархива по пр. Сталина № 9», подготовленной для начальника штаба объектов МПВО УМВД по Харьковской области подполковнику Филиппову, числится 20 окон размером 3,55 м.*150 см. и 50 окон размером 3 м.*150 см.[19]

Вид с северной (тыльной) стороны. Фото: В. Сосницкий, 2021 г.

Вид из здания Горсовета на просп. Сталина во время уличных боев в Харькове 13.03.1943 г.

На переднем плане дом по просп. Сталина, 9 (кадры немецкой кинохроники[20]).

2. С-образная четырехэтажная пристройка, примыкающая к основному объему со двора. На всех четырех уровнях имеются окна. Стены со стороны внутреннего двора до проведенных в 2018 г. ремонтных работ никогда не штукатурились.

Архитектурно-планировочная структура здания анфиладно-коридорная. Парадный вход ведет в короткий коридор, который заканчивается полукруглой шестимаршевой лестницей. Ее объем выходит остекленным ризолитом во внутренний дворик. Шестимаршевая лестница, ведущая на чердак, имеется и в центре С-образной пристройки. Справа и слева от лестниц находятся анфилады помещений. Сейчас пристройку занимают архивохранилища, реставрационная мастерская, а в главном корпусе расположены архивохранилища, читальный зал, канцелярия и рабочие комнаты сотрудников.

Под частью здания имеются подвальные помещения высотой от 2 до 3.65 м. от уровня пола до низа конструкции перекрытия.

Высота 1-го этажа составляет 3,8 м. Высота 2-го этажа — 4,63 м., 3-го этажа — 4,29 м. Высота 4-го этажа от уровня пола

до низа перекрытия — 3,7 м. Высота чердака составляет 2,4 м. Общая высота здания — 18,8 м.

Как сохранившуюся деталь интерьера, необходимо отметить парадную лестницу с перилами, имеющими модернизированные металлические балясины в форме изогнутых драконьих головок.

Парадный вход. Фото: В. Сосницкий, 2021 г.

Несущими элементами здания являются наружные и внутренние кирпичные стены, а также кирпичные столбы. Толщина наружных и внутренних несущих стен переменная как по этажам, так и по высоте и колеблется: в подвальной части от 840 до 1.200 мм.; в надземной части от 700 до 1.120 мм. Наружные

Вид на внутренний дворик 2016 и 2020 гг.
Фото: В. Сосницкий.

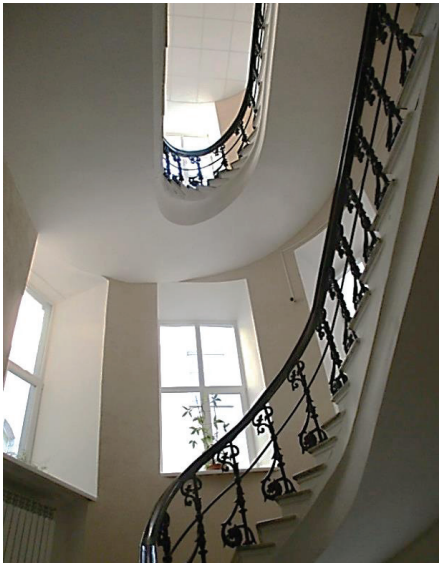
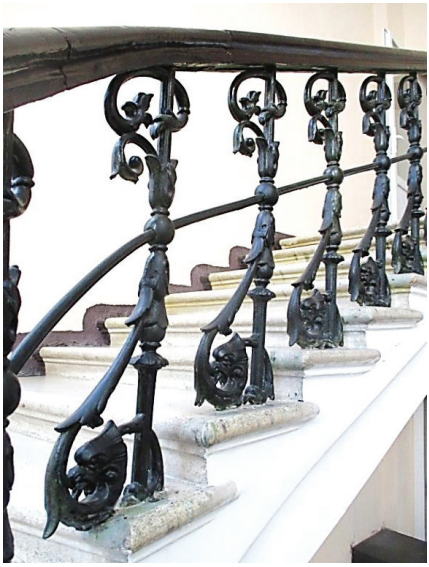

Шестимаршевая лестница. Фото: В. Сосницкий, 2021 г.

несущие и внутренние стены выполнены из обыкновенного глиняного кирпича («красный», М100) и частично из силикатного полнотелого кирпича.

Все стены выполнены с последующим внутренним и частично наружным (стена главного фасада) оштукатуриванием известково-песчаным и известково-песчаным раствором.

Перемычки над дверными и оконными проемами выполнены клинчатыми и частично металлическими из прокатной стали.

Перегородки в здании выполнены частично из глиняного кирпича и частично деревянными с обшивкой доской. Толщина перегородок составляет 120-150 мм.

Перекрытия в здании выполнены по комбинированной схеме.

Над подвалом перекрытия выполнены монолитными железобетонными по металлическим балкам. Имеются как плоские перекрытия, так и сводчатые монолитные и кирпичные.

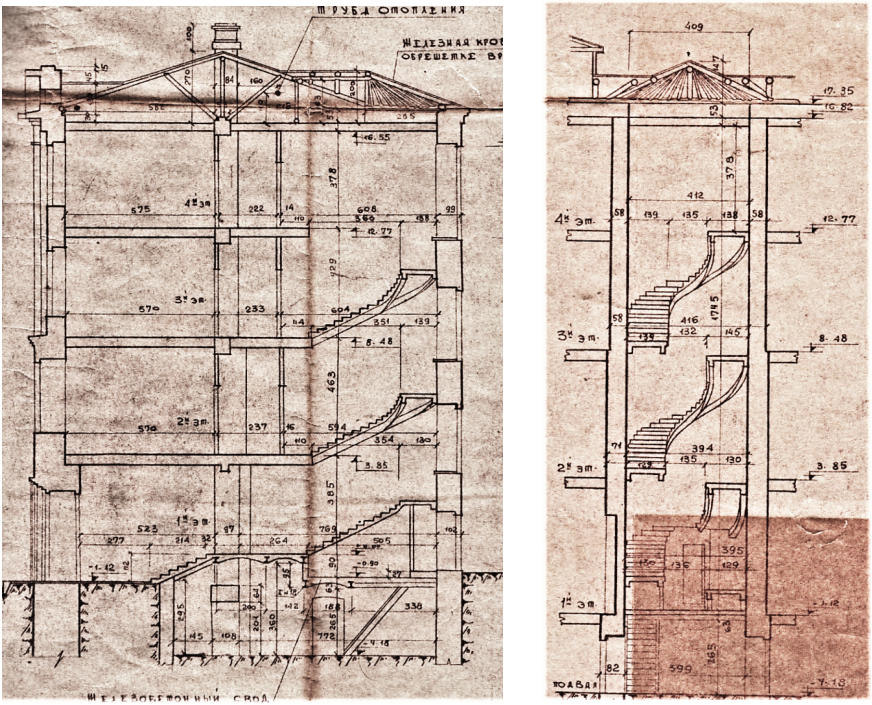

Схема парадной лестницы, 1967 г.

Перекрытия в уровне 1-го этажа, местами — деревянные. По доскам наката устроена шумоизоляция. Потолки выполнены по подшивным доскам с последующим оштукатуриванием по драни. Полы-доска и покрытие — паркет.

Перекрытие в уровне 2-го и 3-го этажей — монолитные железобетонные сводчатые и плоские.

Несущими элементами чердачного перекрытия являются деревянные балки сечением 200*180 мм., расположенные с шагом 1.000-1.200 мм. с опиранием на наружные и внутренние стены и аналогична конструкции междуэтажных деревянных перекрытий.

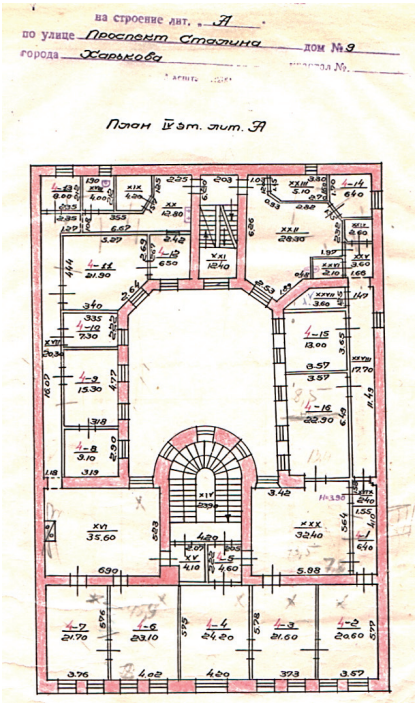

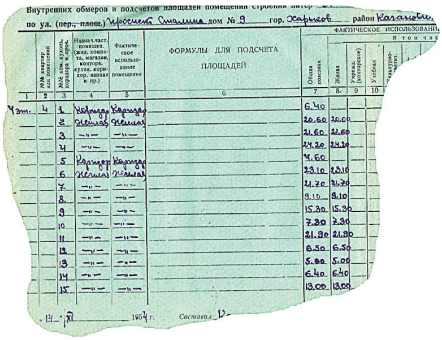

Схема 4 этажа с планировкой жилых и технических помещений на 1954 г.[21]

Несущими элементами покрытия являются деревянные стропильные балки из тесаного бруса 180*180 мм. с шагом 1.150–1.200 мм. по которым устроена несплошная деревянная обрешетка и устроена кровля из оцинкованного листового железа.

Ленточные фундаменты здания кирпичные. Кирпич фундаментов глиняный обыкновенный («красный»). Марка кирпича после проведения лабораторных исследований: не менее М75. Раствор применен частично известково-цементный и частично известково-песчаный.

Отдельные фундаменты под кирпичные столбы выполнены из бетона. В качестве крупного заполнителя в бетоне использован кирпичный щебень и обломки кирпича.

Грунты основания под ленточными фундаментами здания представлены частично мелкими песками с постепенным переходом в просадочные суглинки и лессовидные грунты. Данная неоднородность вызвана расположением здания на уклоне с перепадом высот до 2-х метров и переходом слоев на срезе рельефа местности.

На 1915 г. в квартирах № 1 и № 2, расположенных на 1-м этаже и состоящих в сумме из 6 комнат, размещались 2 магазина с общим внутренним объемом в 133,91 куб. саж.

Квартира № 3 расположена на 1, 2 и 3 этажах, состоит из мастерской, расположенной в 6 комнатах и 11 жилых комнат, с общим внутренним объемом 195,05 куб. саж.

Квартиры № 4 и № 5 размещались на 3-м этаже и состояли из 7 комнат каждая, с общим внутренним объемом 173,61 куб. саж.

Квартиры № 6 и № 7 размещались на 4-м этаже и состояли из 7 и 8 комнат соответственно, с общим внутренним объемом 182,95 куб. саж.

Квартира № 8 размещалась на 1-м этаже — состояла из 1-й комнаты для швейцара и имела в объеме всего 2 куб. саж.

Очевидно, что на пристроенных 3-м и 4-м этажах размещалось по 2 квартиры, расположенные симметрично, по разные стороны от лестницы.

Таким образом, под сдачу в наем предназначалось 40 жилых комнат из 41, имеющихся в здании.

Черный ход выходил во внутренний дворик, из которого можно было выйти через ворота с калиткой на улицу.

В июне 1917 г. здесь проходила работа первой харьковской общегородской конференции РСДРП(б), а второго июля 1917 г. состоялось общее собрание харьковской большевистской организации.

На 1927 г. на усадьбе по ул. 1-го Мая, 9, общей площадью 173,6 кв. саж. находился жилой дом с центральным отоплением, канализацией, водопроводом и электричеством. Отдельных

надворных построек не было, сарай и все службы находились в том же помещении 1-го и подвального этажей.

На первом этаже в одном торговом помещении продолжал свою деятельность, размещавшийся до 1917 г. магазин обуви «Товарищества Санкт-Петербургского механического производства обуви (Скороход)», но с уже с названием«Скороход» Харьковского Центрального Рабочего Кооператива (ХЦРК)[22]. В здании также размещалось одно промышленное помещение, арендованное кустарем: единственным жильцом, отнесенным к «нетрудовым» элементам дома. Им был Абрам Лейбович Блях, реклама которого «красовалась» на здании и до революции.

В 7 жилых квартирах, расположенных на всех четырех этажах, полезной жилой площадью 797,66 кв. м., проживало 34 семьи, всего 95 человек (в т.ч. 48 иждивенцев). Из них, 21 человек был членом Жилкоопа № 2635, объединяющего жильцов этого дома и дома по пл. Тевелева, 25.

В квартире № 1, расположенной на 2-м этаже, проживали 24 чел. (в т.ч. 14 иждивенцев), главы семей: М.А. Ямпольский, Г.А. Шолос (неразб.), К.Ш. Блувштейн, Меер Файн. Борухович, А.В. Лавочкин и Сара Як. Меерович.

В квартире № 2, расположенной на 2-м этаже, проживали 13 чел. (в т.ч. 6 иждивенцев), главы семей: Вл. Абр. Блях, Абрам Лейбович Блях, Э.О. Файсберг, М.С. Гончаревская, Я.Д. Шлез

В квартире № 3, расположенной на 3-м этаже, проживали 10 чел. (в т.ч. 6 иждивенцев), главы семей: Мих. Моис. Милитарев — главный врач 5-й рабочей поликлиники, Б.Я. Фридлянд, Ал. Еф. Крапивник.

В квартире № 4, расположенной на 3-м этаже, проживали 15 чел. (в т.ч. 8 иждивенцев), главы семей: Б.Я. Шиндарев — инженер, Т.С. Шехтер, Тиххон Осипович Бочаров, М.Ф. Измайлович, Раиса Михайловна Немченкова, В.М. Половин.

В квартире № 5, расположенной на 4-м этаже, проживали 14 чел. (в т.ч. 5 иждивенцев), главы семей: Леон. Абрамович Дымарский, А.Н. Островский, Иос. Як. Познанский, Еф. Семен. Бер.

В квартире № 6, расположенной на 4-м этаже, проживали 15 чел. (в т.ч. 7 иждивенцев), главы семей: Зелм. Моис. Розенберг, М.В. Перекрестова, Ил. Иос. Дриц, Виктория Карловна Кулик, С.К. Дворниченко.

В квартире № 7, расположенной на 1-м этаже, проживали 4 чел. (в т.ч. 2 иждивенца), главы семей: Е.Т. Ганзий, Симон Геникович Винов.

Котлы „Стребеля“

для парового отопленія низкаго давленія пробованы на 6 атмосферъ.

Серія.	Число элементовъ.	НАЗВАНІЕ.	Поверхн. нагр. въ кв. м.	Предѣльная производительность въ калоріяхъ.	Главн. разм. метр. Ширина и высота	Длина.	Емкость воды литр.	Вмѣстим. кокса. литр.	Вѣсъ безъ упак. приб. пуд.	Цѣна. Руб.
А	4	Рига	3	24000—36000	h=1,75 a=0,90	0,50	161	75	56	345
	5	Ровно	4	32000—48000		0,62	193	100	66	410
	6	Рязань	5	40000—60000		0,75	225	125	76	475
	7	Ростовъ	6	48000—72000		0,87	257	150	88	540
	8	Рыбинскъ	7	56000—84000		1,00	289	175	99	605
	9	Румянцево	8	64000—96000		1,12	321	200	110	670
	10	Раздѣльная	9	72000—108000		1,25	353	225	121	735
	11	Рѣшетниково	10	80000—120000		1,37	385	250	132	800
	12	Радзивиллишки	11	88000—132000		1,50	417	275	143	865
	4	Мѣхъ	3	24000—36000	=0,63	0,50	156	75	51	425
	5	Муарэ	4	32000—48000		0,62	184	100	60	475
	6	Машина	5	40000—60000		0,75	212	125	69	525
	7	Монтеро	6	48000—72000		0,87	240	150	77	575

1067. Серія А.

Согласно Дефектному акту и Предварительной смете, составленной в 1928 г., предлагалось провести ремонт в каждой из 7 квартир, парадной лестнице и черном ходе, в коридорах, фасада, крыше и внутреннем дворике (починка дверей и окон, оскоблить и перетереть стены/потолки, покрасить и побелить стены/потолки, исправить фундамент паркетного пола и др.) на общую сумму 6.242 руб. 52 коп.

При этом, самой дорогостоящей статьей расходов была покупка нового котла парового отопления в кочегарку, стоимостью 1.050 руб., взамен пришедшего в негодность котла системы «Стребеля».

На 17.04.1930 г. дом эксплуатировал ОЖК № 63, 12.07.1931 г. был образован новый Объединенный Жилищно-Арендный кооператив, зарегистрирован его Устав и внесен в Реестр зарегистрированных кооперативных обществ (ч. 1) под № 0179. Данный ОЖК № 0179 объединил три дома (пер. Слесарный, 1/11, ул. Короленко, 10/5 и 1-го Мая, 9). Главой Правления был Павел Захарович Коломеец, членом Правления — Геня Якович Дрознес[23].

В декабре 1941 г., во время переписи жителей г. Харькова, проведенной оккупационной властью, в 4-х жилых квартирах дома по ул. Московской, 9 проживало 25 человек[24].

Печать Правления Жилкоопа № 2635.

ГАХО занимает нынешнее здание по просп. Московский, 7 согласно Постановления Исполкома Харьковского Горсовета № 303 от 30.11.1943 г. и Протокола № 2 заседания исполнительного комитета Харьковского областного совета от 15.01.1944 г., когда под Областные Государственные архивы Управления НКВД по Харьковской области были выделены

помещения по «вулицях Гоголя № 2 /кірха німецька/ і по проспекту ім. Сталіна № 9»[25].

Однако до 1954 г. 1-й этаж этого здания продолжал занимать «Харпромторг» под магазин № 119 («Дитячий мир») и магазин «Оптика» Аптекоуправления, а часть 1-го и весь 4 й этаж были заселены жильцами, являющимися работниками архивных учреждений г. Харькова, работавшими в них до войны, а затем эвакуированными вместе с частью документов в г. Златоуст и в 1944 г. возвратившихся с документами в г. Харьков.

В связи с аварийным состояние здания и необходимостью проведения ремонтных работ планировалось до 25.02.1954 г. освободить торговые помещения на 1-м этаже и провести ремонт до 15.03.1954 г.[26] Реально же удалось освободить помещения только с 01.11.1954 г., когда Областной Госархив Управления МВД (такое название имел ГАХО до 01.07.1960 г.) стал занимать три этажа и подвал. Согласно Сводному оценочному акту на домовладение от 28.11.1954 г. общая восстановительная/действительная стоимость здания архива была 1.260.710/ 895.100 руб., а подвала — 53.180/37.230 руб.[27]

С 1954 по 1957 гг. на укрепление перекрытий и приспособление помещений под архивохранилища было израсходовано свыше 500.000 руб., около 40 тонн железных балок и около 200 куб. м. досок для устройства стеллажей под архивные документы. Благодаря ремонтным работам удалось переместить из подвала здания документы фонда Харьковской духовной консистории, где они лежали штабелем рядом с угольной котельной, которой тогда отапливалось здание.

На 1957 г. полезная площадь, занимаемая архивом, была 1.165,6 кв. м. и находилось около 1 млн. ед. хранения архивных документов.

Но, часть 1-го и весь 4-й этаж продолжали занимать жильцы, проживавшие в 16-ти коммуналках на 235,6 кв. м. жилой площади (комната от 3.1 до 24.2 кв. м.) с 4 помещениями, занятыми под кухни и 2 уборными. Сохранились неполные

данные жильцов, проживавших в: кв. 2 — «Черк.», кв. 3 — «Шв.», кв. 4 — «Др.», кв. 6 — «Витм.», кв. 7 — «Мил.», кв.8 и 9 — «Тур.», кв. 10 — «Акш.», кв. 11-12 — «Евл.», кв. 13 — «Ант.»[28], кв. 14 — «Инш.», кв. 15 — «Двоск.»

Жильцы начали выезжать с 4-го этажа здания архива в начале 1960-х годов, после постройки 4-х этажного жилого дома по ул. Каплуновской[29]. После этого два года проводились работы по замене несущих деревянных балок перекрытия[30]. На 4-м этаже были размещены архивохранилища, библиотека, комната отдыха и собраний, служебные помещения и читальный зал, находившийся до этого на 3-м этаже.

В 1967 г. был разработан проект по оснащению архива пассажирским лифтом. Стоимость этих работ составляла всего 7.515,7 руб. К большому сожалению архивистов, данный проект не был реализован.

Решением Харьковского областного совета народных депутатов № 334 от 30.04.1980 г.[31] здание Облгосархива просп. Московский, 7 числится под № 269, как памятник градостроительства и архитектуры Харьковской области, автор Л.К. Тервен.

В 1987 г. Украинским специальным научно-реставрационным проектным институтом «Укрпроектреставрация» был составлен предварительный Проект на ремонтно-восстановительные работы, по которому была предложена такая очередность и сроки проведения работ[32]:

– Противоаварийные работы по всему зданию и ремонтно-реставрационные работы по фасадам: 1988-1989 гг.

– Ремонтно-реставрационные работы по всему зданию, интерьерам, инженерному оборудованию: 1989-1990 гг.

В результате осмотра и исследования было установлено, что:

– Перепрофилирование жилого дома по просп. Московский, 7 под архив было произведено без надлежащих мер по усилению фундаментов, перекрытий и стен под возросшее значение полезных нагрузок от архивных документов.

– При строительстве метрополитена в 1970-е годы, станция метро «Советская» являлась конечной, а движение поездов метрополитена по имеющимся разворотным тоннелям под зданием архива вызвало динамическое воздействие как на фундаменты, так и на стены здания, что привело к неравномерной усадке здания и отрыве дворового корпуса.

– Под воздействием вибрации, многотонной нагрузки от архивных документов и замокания, кирпичные стены в здании получили сквозные трещины с увеличением раскрытия от низа здания к верху (толщиной от 3 до 10 см.) на всю высоту здания. Также были выявлены участки локального разрушения кладки карнизной части и др. элементов конструкции здания. Металлические балки перекрытия подвала покрыты продуктами коррозии.

Стены пристройки во внутреннем дворике, 2007 г.

– Деревянные перекрытия не менялись, не ремонтировались и ввиду физического старения материала, практически исчерпали свои прочностные характеристики, превысили свой эксплуатационный срок службы, имеют прогибы и частичное разрушение защитного штукатурного слоя потолков И НАХОДЯТСЯ НА ПРЕДЕЛЕ ПРОЧНОСТИ.

В связи с распадом СССР провести намеченные противоаварийные и реставрационные работы в 1988-1990 гг. не удалось. Первые реставрационные работы по фасаду с заменой 28 окон главного корпуса (южный фасад) на металлопластиковые и ремонтно-восстановительные работы на крыше были проведены спустя 20 лет, в 2008 г. Им предшествовал осмотр здания в августе-октябре 2007 г. и лабораторные исследования прочностных характеристик материала стен здания специалистами Харьковской национальной академии городского хозяйства[33].

Некоторые из замеров здания архива, его фундамента, подвала и результаты лабораторных исследований были представлены выше.

В 2013 г. были проведены работы по замене электроснабжения. В 2018 и 2020 гг. проведены работы по усилению металлических балок перекрытия одного из архивохранилищ 1-го этажа, полностью заменена системы отопления, включая тепловую рамку, трубы водоснабжения, канализации и оставшиеся деревянные окна, проведено укрепление стропильной системы и огнеупорная обработка деревянных конструкций чердачных перекрытий, проведен ремонт парадного входа, коридоров, туалетов, некоторых рабочих комнат и архивохранилищ с заменой дверей, в подвальном помещении теплового пункта установлена металлическая лестница вместо деревянной, проведены работы по водоотведению из внутреннего дворика, в архивохранилищах установлена современная система оповещения о задымлении и пожаре, проведены другие работы.

Внутренний дворик, до и после нанесения штукатурки.
Фото: В. Сосницкий, 2018 г.

На данный момент в здании ГАХО по просп. Московский, 7 ведется прием посетителей, которые обращаются за архивными справками по вопросам пенсионного, социально-правового и имущественного характера, в читальном зале с архивными документами работают исследователи, проводится реставрация архивных документов, работают сотрудники нескольких отделов, а самое главное: в 20 архивохранилищах площадью около 1.000 кв. м. хранятся документы, отражающие историю предприятий, учреждений г. Харькова и Харьковской области (губернии), а также его жителей в XX-XXI ст.

1 До 1919 г. называлась ул. Московская, позже переименована в — ул. Первомайская (1-го Мая или 1-го Травня), с 20.09.1936г. — просп. Сталина, с 07.09.1942 г., в годы немецкой оккупации (1942–1943) — ул. Московская. После освобождения возвращено имя Сталина. Современное название — просп. Московский носит с 05.11.1961 г.
2 Новгородов В.В., Рябополов В.М. и др. Памятник архитектуры XIX-нач. XX в. /охр. № 269/ Доходный дом купца Ф.Ф. Кемпера в г. Харькове. Здание Харьковского областного государственного архива. Историко-библиографические изыскания.– Укрпроектреставрация. — Харьков. — 1988.
3 Справочная книга «Весь Харьков» на 1914 г. // Издание Е.С. Элькина.– Харьков, 1913. — С. 156.
4 Рейнгардт Ф.О. Город Харьков в 20-х и 30-х гг. XIX в.//Харьковский сборник.– Харьков, 1887. — С. 4.
5 Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). — Харьков, 1912. Т. 2. — С. 41.
6 ГАХО, Харьковская городская управа, г. Харьков, 1871–1919 гг. (ф. 45, оп. 5 т. 4, д. 280).
7 Харьковская адресная-книга с календарем на 1886 г. — Харьков, 1886. — С. 90.
8 URL: http://fototikon.blogspot.com/2016/08/FotoKharkiv.html(дата обращения: 25.04.2021).– Текст: электронный.
9 Фотографы Харьковской губернии 1851-1917 гг.– Сага, 2008.
10 URL: https://youtu.be/pU81UpEwn_s (дата обращения: 25.04.2021).– Текст: электронный.
11 Список домовладельцев г. Харькова. — Харьков, 1887. — С. 163.
12 Список домовладельцев г. Харькова. — Харьков, 1895. — С. 175.
13 Список домовладельцев г. Харькова. — Харьков, 1901. — С. 375.
14 Список домовладельцев г. Харькова. — Харьков, 1909. — С. 253.
15 Справочная книга «Весь Харьков» на 1912 г.//Издание Е.С. Элькина.– Харьков, 1912. — С. 151, 469.
16 Настольная справочная книга на 1912–1913 гг. Указатель (торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский) // Издание Г.П. Радовильского. — Харьков, 1913. — С. 58.
17 ГАХО, Арендное управление Харьковского городского отдела коммунального хозяйства, г. Харьков, 1913-1932 (ф.Р-1163, оп. 2, д. 3426, лл. 15-15об.).
18 Там же, л. 17.
19 Поэтажный план зданий архива по Московскому проспекту №7, 1954. — Л. 32.
20 КиножурналDie Deutsche Wochenschau Nr. 655, URL: https://archive.org/details/1943-03-24-Die-Deutsche-Wochenschau-655 (дата обращения: 25.04.2021).– Текст: электронный.
21 Поэтажный план зданий архива по Московскому проспекту № 7, 1954. — Л. 7.
22 Адресно-довідкова книга «Весь Харків» на 1930 р. // Харкруп. — Харків, 1930. — С. 281.
23 ГАХО, Арендное управление Харьковского городского отдела коммунального хозяйства,г. Харьков, 1913-1932 (ф.Р-1163, оп. 2, д. 4150).
24 ГАХО, Харьковская городская управа, 1941–1943 гг. (Ф.Р-2982, оп. 4, д. 104).
25 Поэтажный план зданий архива по Московскому проспекту № 7, 1954. — Л. 28-30.
26 Рішення Виконавчого комітету Харківської міської Ради депутатів трудящих № 151 від 17.02.1954 р.
27 Поэтажный план зданий архива по Московскому проспекту № 7, 1954. — Л. 8.

28 Шульга (Антонец) Лина Григорьевна — директор ГАХО (1963–1975 гг.)
29 Шульга Л. Г. Очерки истории Государственного архива Харьковской области (по воспоминаниям бывшего директора архива). — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2008. — С. 18.
30 Там же, С. 38.
31 Список памятников градостроительства и архитектуры Харьковской области, ГАХО, ф.Р.-3858, оп. 14, д. 997.
32 Новгородов В.В., Ушакова Т.А. и др. Памятник архитектуры нач. XX в. Жилой дом по Московский просп., 7, охр. № 198 Проект ремонтно-реставрационных работ. Предварительные работы. Здание областного Государственного архива г. Харькова. — Укрпроектреставрация. — Харьков, 1987.
33 Лабораторные исследования прочностных характеристик материала стен здания архива, Харьковская национальная академия городского хозяйства, 2007. — Л. 4.

Ростислав Филиппенко, Анна Хирина

К вопросу о работе Ф. И. Шмита во Всеукраинском комитете охраны памятников истории и старины и Комитете охраны памятников искусства и старины Харьковской губернии (1919–нач. 1921 гг.) по материалам архива Музея истории ХНУ им. В. Н. Каразина)

Федор Иванович Шмит — выдающийся представитель российской и украинской исторической науки первой половины XX в., известный византинист, педагог, теоретик и один из основателей музейного дела в УССР и СССР. Изучению жизни историка искусства посвящено немало работ современных исследователей. Однако, деятельность ученого с 1912 по 1921 гг., когда Ф. И. Шмит жил и работал в Харькове, освещена лишь вкратце.

Предметом изучения данной статьи является более подробное исследование работы Ф. И. Шмита во Всеукраинском комитете охраны памятников истории и старины и Комитете охраны памятников искусства и старины Харьковской губернии, его неоценимый вклад в организацию музейного дела в первой столице Украины и в стране в целом.

В предисловии к одной из своих работ Ф. И. Шмит писал: «С 1908 по 1924 г. я непрерывно заведовал музеями: сначала музеем Русского археологического института в Константинополе, потом харьковским Университетским музеем изящных искусств и древностей, потом всеми вообще харьковскими музеями в качестве председателя Музейной секции Харьковского губ. Комитета охраны памятников искусства и старины… В… годы революции и гражданской войны на мою долю выпало счастье, в качестве заместителя председателя, организо-

вать… Всеукраинский комитет охраны памятников искусства и старины (первый и второй ВУКОПИСы)» [18, с. 5].

С утверждением в начале 1919 г. Советской власти в Украине Совет народных комиссаров принял ряд декретов, в которых говорилось о необходимости охраны культурных ценностей. В результате предпринятых мер Советским государством были национализированы частные музеи и коллекции произведений искусства, устанавливался контроль за торговлей памятниками искусства и старины, вывозом их за границу, создавались новые музеи и т. д.

В январе 1919 г. Советским правительством УССР было принято решение о создании специального органа по охране памятников культуры Украины — Комитета охраны памятников старины и искусства, который работал при Народном комиссариате просвещения УССР. Первое заседание Комитета состоялось 4 февраля 1919 г., а его главой стал художник Н. Е. Дадыкин. В структуре Комитета был создан ряд секций, руководство которыми поручалось представителям науки. Так, например, Ф. И. Шмит возглавил музейную секцию, С. А. Таранушенко — архитектурную, А. С. Федоровский — археологическую и т. д. В конце февраля 1919 г. Комитет охраны памятников старины и искусства приобрел статус Всеукраинского (ВУКОПИС) [20, с. 344–345].

В феврале Народный Комиссариат просвещения был переведен из Харькова, который в то время являлся столицей Советской Украины, в Киев. Вместе с Наркомпросом УССР в Киев перебрался и ВУКОПИС. Однако до 31 марта 1919 г. секции Комитета работали в Харькове, пока не был сформирован новый (киевский) состав ВУКОПИСа.

В этот же период формируются и губернские комитеты охраны памятников искусства и старины (ГубКОПИСы), которые находились в ведении ВУКОПИСа и Народного Комиссариата просвещения УССР. 12 марта 1919 г. ВУКОПИСам было разослано письмо, в котором сообщалось о необходимости

проведения мероприятий по охране памятников древности и архитектуры. В этом же документе шла речь и о необходимости создании ГубКОПИСов, на которые возлагалась непосредственная работа по регистрации, учету и сохранности исторических памятников. Харьковский ГубКОПИС начал свою работу в апреле 1919 г. [5, с. 126] и был расположен в здании университетской библиотеки (ныне — ул. Университетская, 23).

Нужно отметить, что Ф. И. Шмит, который обладал острым умом и широким кругозором, и ранее занимался вопросами охраны памятников культуры. Примером может служить «Отчет о состоянии Музея изящных искусств и древностей» Харьковского университета за 1918 г. Здесь говорилось, что деятельность «Музея… была направлена… в сторону охраны памятников искусства и старины, находящихся на территории Харьковской губернии» [14, с. 75].

Советское правительство формировало законодательную базу для работы ВУКОПИСа. Так, 3 апреля 1919 г. был опубликован декрет «О передаче исторических и художественных ценностей в ведение Народного Комиссариата Просвещения» [11, с. 513–514]. В этом документе говорилось, что предметы художественно-исторической ценности, находящиеся во владении каких-либо ведомств, учреждений, организаций, частных обществ и лиц, передаются Народному Комиссариату Просвещения по первому его требованию.

Однако деятельность ВУКОПИСа и ГубКОПИСа была прервана наступлением Вооруженных сил Юга России, которые возглавлял генерал А. И. Деникин. Нужно отметить, что часть научной интеллигенции восприняла приход белогвардейцев как освободителей, о чем свидетельствует статья «Обращение русской профессуры к ученым Запада» [12].

«Обращение» подписал и Ф. И. Шмит. Как сообщалось выше, ученый работал в советских учреждениях — ВУКОПИСе и ГубКОПИСе, за что деникинцы внесли его в список

неблагонадежных. Поэтому ученый, опасаясь за свою жизнь и судьбу родных и близких подписал «Обращение» [15, с. 205].

После восстановления Советской власти этот факт послужил причиной ареста Ф. И. Шмита в декабре 1920 г. Позже Федор Иванович писал: «Профессорское «воззвание» было напечатано в деникинской газете без подписей, и подлинник его был уничтожен, но моя подпись под ним стояла. Об этом я заявил наркому по просвещению УССР т. Г. Ф. Гринько. Меня судил Харьковский Чрезвычайный ревтрибунал и, на основании исключительно моих собственных показаний, приговорил меня к трем годам общественно принудительных работ условно» [2, с. 486].

В начале 20-х годов этим фактам из биографии ученого еще не придавали большого значения, поэтому Ф. И. Шмит смог работать дальше. В январе 1920 г. в Украине начали восстанавливаться ВУКОПИС и ГубКОПИСы. В июле 1920 г. Наркомпросом УССР Ф. И. Шмит был утвержден членом ученого совета ВУКОПИСа по музейному отделу, а в сентябре 1920 г. ученый-искусствовед становится заместителем председателя ВУКОПИСа и заведующим его научным отделом.

Изучив «Список служащих ГубКОПИСа» можно выяснить, что Ф. И. Шмит возглавил здесь «Музейную секцию». В качестве председателя Музейной секции ученый-искусствовед заведовал всеми харьковскими музеями и принимал участие в создании новых музеев. Кроме того, он непосредственно руководил музеем детского художественного творчества.

Членами музейной секции были коллеги и ученики Федора Ивановича, занимавшие те или иные должности. Например, А. С. Федоровский был заведующим «Археологической секцией» и Археологическим музеем; Н. Ф. Сумцов заведовал музеем Слободской Украины; Е. А. Никольская работала заведующей Центральной художественно-исторической библиотеки; Е. В. Порай-Кошиц являлась помощником заведующего Музеем наглядных пособий по истории искусств; К. А. Берладина зани-

мала должность хранителя церковно-исторического музея; Т. А. Ивановская являлась сотрудницей Музея детского художественного творчества; С. А. Таранушенко являлся заведующим церковно-исторического музея. Кроме того, С. А. Таранушенко занимал должность заведующего «Архитектурно-монументальной секцией» [5, с. 127–129].

Необходимо подчеркнуть, что деятельность ВУКОПИСа и ГубКОПИСов не смотря на тревожное время и тяжелое положение, была направлена на охрану и изучение памятников культуры, о чем свидетельствует «Обязательное постановление» ВУКОПИСа от 10 ноября 1920 г., которое храниться в Музее истории Харьковского Национального университета им. В. Н. Каразина. В этом документе, подписанном Федором Ивановичем Шмитом, сообщалось о необходимости сохранения архивов: «Согласно декретов Совнаркома УССР от 20 и 24 апреля 1920 г. и основанной на них инструкции Всеукраинской Архивной Комиссии, все архивы в пределах Украины, кому бы они ни принадлежали, должны оставаться неприкосновенными до разбора их правомочными учреждениями. Тем не менее, по поступающим сведениям, некоторые архивные материалы без предварительного разбора были переданы на бумажные фабрики, другие были расхищены. Считая такое положение недопустимым, Всеукраинский Комитет охраны памятников искусства, старины и природы, в ведении которого находятся все архивы Республики, предлагает всем учреждениям, имеющим архивы, немедленно произвести для себя отбор материалов деловой ценности; весь остальной материал должен быть опечатан и оставаться на ответственное хранение учреждений впредь до отбора документов, имеющих научную ценность для Центрального Архива. Зам. Пред. ВУКОПИСа Федор Шмит» [9, л. 5897].

В 1921 г. работа по формированию законодательной базы комиссий продолжила работу. 11 марта 1921 г. был подписан декрет «О покупке для государственных музеев у частных лиц музейных ценностей». В этом документе сообщалось, что Совет

Народных Комиссаров постановил: «Все значительные собрания памятников искусства и старины, а также предметов, имеющих ценность для музеев УССР, объявляются всенародным достоянием и переходят в ведение Всеукраинского Комитета охраны памятников искусства, старины и природы (ВУКОПИС) и его местных органов Губ и УКОПИСов» [6, с. 121].

Огромное значение деятельности Ф. И. Шмита в ВУКОПИСе связано с работой по сохранению и исследованию собора Св. Софии в Киеве. В феврале-марте 1919 г. Ф. И. Шмит добился включение исследований Софийского собора в специальный план работы Комитета. В докладной записке в Наркомат образования УССР ученый писал, что Киевский собор Св. Софии и как архитектурный памятник начала XI в., и как единственный в своем роде во всей России памятник византийско-русского мозаичного искусства, имеет право на особенно заботливую охрану от разрушения. Между тем со времени капитального ремонта, сделанного в средине XIX в., памятник, предоставленный сам себе, постепенно разрушается. Федор Иванович делает вывод, что «ждать не с изучением, не с подготовкой ремонта памятника нельзя» [10, с. 42].

Позже, после переезда в Киев в 1921 г., Ф. И. Шмит продолжил заниматься изучением Киевского Софийского собора. Историк искусства возглавил «Софийскую комиссию», которая была создана при Всеукраинской Академии наук. Цель этой комиссии заключалась в том, чтобы «науково обслідувати київський собор Св. Софії XI в. з погляду мистецького, археологічного, історичного» [4, с. 22]. Об этом свидетельствует и письмо от 9 ноября 1921 г., в котором заместитель главы ВУКОПИСа обращается к наркому просвещения тов. Гринько с просьбой выделить для продолжения работ, которые ведутся в Киеве (в частности обмеры Св. Софии) «аванс в сумі п’яти мільйонів рублів і доручити переслати їх Київському Губкописові» [7, л. 5899].

Еще одним примером работы ученого в области музейного строительства являются письмо к наркому образования тов. Гринько, датируемое октябрем 1920 г. Ф. И. Шмит писал, что «…ВУКОПИС в заседании 19.X. рассмотрев вопрос о создании Государственного музея Революции, постановил: 1. Поручить Музейному отделу в срочном порядке выработать и представить на утверждение проекты…, инструкции, штатов и сметы Государственного музея Революции; 2. Оставить временно открытым вопрос о городе, в котором окончательно будет устроен Музей, но немедленно приступить к собиранию материалов для него; 3. Предписать всем ГубКОПИСам устроить местные Музеи Революции и Архивы Революции. Считаю долгом прибавить, что в Харькове и Музейная, и Архивная секции ГубКОПИСа по определенным программам уже давно приступили к собиранию материалов… и смогут передать в Государственный музей свои художественные и прочие вещественные памятники, предоставляющие интерес для… последнего» [8, л. 7671].

Изучением памятников искусства занимались и ученики Ф. И. Шмита. Один из наиболее талантливых учеников Ф. И. Шмита С. А. Таранушенко в предисловии к своей работе «Покровський собор у Харкові» писал: «21 січня 1920 р. Харківський Губерніяльний Комітет по охороні пам'яток мистецтва й старовини при Відділі Народньої Освіти після мого докладу постановив: включити дослідження Покровського собору — найстаршої архітектурної пам'ятки Слобожанщини — в план робот на 1920 р. і доручив виконати цю постанову мені…» [13, с. 65].

Ф. И. Шмит принимал участие в популяризации художественных знаний среди населения и в организациях и проведении выставок, которые стали одним из доступных методов проведения пропаганды. Примером может служить участие ученого в организации художественной выставки сектора искусств Главполитпросвета. Эта выставка была приурочена к началу работы пятого Всеукраинского съезда Советов, который

проходил в Харькове с 15 февраля по 3 марта 1921 г. В предисловии к каталогу «Первой художественной выставки» Ф. И. Шмит писал, что «было так естественно дать возможность художникам высказать средствами искусства… все то, чего словами не сумеют сказать депутаты… чем живы народы Украины, чего они хотят, о чем думают, что чувствуют» [19, с. 3].

В процессе работы по сохранению памятников искусства Ф. И. Шмит публикует монографию «Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела» [16], которая заслуживает отдельного изучения. Этот очерк стал одним из наиболее значительных работ ученого в вопросе организации музейного дела в УССР и СССР.

ВУКОПИС и ГубКОПИСы внесли большой вклад в дело охраны памятников культуры. В 1930 г. Ф. И. Шмит писал: «Во время ожесточенной Гражданской войны… везде были назначены специальные комиссары, единственной задачей которых была охрана исторических памятников, собраний произведений искусства и библиотек… Но, в конечном счете, они добились успеха, большего, чем можно было надеяться: произведения живописи, скульптуры, фарфор, книги, архивы лавиной обрушились на музеи и библиотеки столиц и провинциальных городов. И вскоре мы констатировали, что мы гораздо богаче, чем могли предположить» [17, с. 194].

Строго говоря, в цитируемой выше статье Ф. И. Шмит отразил одну сторону проблемы, однако, была и другая. Гражданская война, политика «военного коммунизма», голод начала 1921 г. поставили страну на грань «финансовой катастрофы» и заставили Советское правительство искать новые источники пополнения бюджета. Так, например, С. И. Белоконь отмечает, что на заседании музейного комитета ВУАН, которое прошло 17 декабря 1921 г. под председательством Ф. И. Шмита был заслушан доклад о создании Внешторгом комиссии для продажи музеями некоторых вещей [3, с. 364].

Ф. И. Шмит поддерживая «энергичные меры» правительства в борьбе с голодом, подчеркивал необходимость конфискации только тех предметов церковного культа, которые имели значительную материальную стоимость, но небольшую историческую и художественную ценность.

Часть национализированных ценностей были переданы в распоряжение Комитета по делам музеев и охране памятников искусства и старины. Об этом свидетельствует и заметка, которая была опубликована в одной из харьковских газет периода оккупации города Добровольческой армией: «В правление университета поступило ходатайство Е. И. Прусской о возвращении принадлежащих ей картин из музея университета; картины были у нее отняты большевиками и переданы в музей. Правление постановило картины выдать по возвращении из отпуска заведующего музеем проф. Ф. И. Шмита» [1].

Подводя итог нашему небольшому исследованию, нужно отметить, что сегодня трудно переоценить работу Ф. И. Шмита во Всеукраинском и губернском комитетах охраны памятников старины и искусства. Безусловно, эту работу нельзя оценивать однозначно. Однако, несмотря на всю неоднозначность политики, проводимой ВУКОПИСом и ГубКОПИСами (в частности, конфискация и продажа за рубеж предметов искусства и старины, имеющих большую историческую и художественную ценность и пр.), осуществленная Советским государством национализация произведений искусства позволила увеличить фонды, как уже существовавших, так и вновь создаваемых в стране музеев. Также нужно отметить, что, занимаясь непосредственно вопросами музейного строительства, Ф. И. Шмит высказал ряд новаторских идей, связанных с формированием музейного дела, которые стали основой для создания многих музеев в УССР и РСФСР.

Источники и литература

1. Академическая жизнь. В правлении университета // Новая Россия. 1919. 17 августа

2. Басаргина Е. Ю. Ф. И. Шмит: материалы к биографии // Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга / Под ред. член-корр. РАН И. П. Медведева. СПб.: Дм. Буланин, 1999. С. 478–496.

3. Білокінь С. Грабування української культурної спадщини (1920–30-ті рр.). Музейні експонати й книжки // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 12. Част. 1. К., 2005. С. 344–366.

4. Всеукраїнська Академія Наук. Звідомлення за 1921 рік. Берлін: Вид. української молоді, 1923. 76 с.

5. Гнездило О. С., Зайцев Б. П. К истории Харьковского губернского комитета охраны памятников искусства и старины // Харьковский исторический альманах. 2003. Весна-лето. С. 126–129.

6. Декрет Совета Народных Комиссаров. О покупке для государственных музеев у частных лиц музейных ценностей // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 4–26 березня 1921 року. Ч. 4. 1921. С. 121–122.

7. Музей истории Харьковского Национального университета им. В. Н. Каразина. Ф. 4. Оп. 1. П. 4: Лист до Наркомпросвіти тов. Гриньку.

8. Музей истории Харьковского Национального университета им. В. Н. Каразина. Ф. 4. Оп. 1. П. 4: Письмо наркому тов. Гринько.

9. Музей истории Харьковского Национального университета им. В. Н. Каразина. Ф. 4. Оп. 1. П. 4: Обязательное постановление.

10. Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Ф. І. Шміт) // Репресоване краєзнавство (20-30 роки) / Л. Л. Бабенко, С. С. Бабенко, Г. П. Білоус [та інш.]; Інститут історії України АН України, Всеукраїнська Спілка Краєзнавців. Київ: Рідний край:

Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 37–55.

11. О передаче исторических и художественных ценностей в ведение Народного Комиссариата Просвещения (декрет) // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. 1–30 июля 1919 года. № 34. С. 513–514.

12. Обращение русской профессуры к ученым Запада // Новая Россия. 1919. 22 октября.

13. Таранушенко С. Покровський собор у Харкові // С. А. Таранушенко, Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / Упор. О. О. Савчук, С. І. Білокінь. Харків, 2011. С. 63–89.

14. Филиппенко Р. И. Ф. И. Шмит — заведующий Музеем изящных искусств и древностей Харьковского университета // Вопросы музеологии. 2016. № 1 (13). С. 69–77.

15. Филиппенко Р. И. Ф. И. Шмит — председатель Вольного факультета искусств // Ученые записки Казанского университета. Серия. Гуманитарные науки. 2019. Т. 161, кн. 2–3. С. 199–207.

16. Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. Харьков, 1919. 103 с.

17. Шмит Ф. И. Музеи Союза Советских Социалистических Республик // Вопросы музеологии. 2012. № 2 (6). С. 194–201.

18. Шмит Ф. И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. Л., 1929. 246 с.

19. Шмит Ф. Предисловие // Первая художественная выставка Сектора искусств Главполитпросвета. Март 1921. Харьков. Харьков: 6-я Советская Типография, 1921. С. 3–18.

20. Яненко А. С. Музейная археология советской Украины 1920-х — первой половины 1930-х гг.: этапы развития // Археологія і давня історія України: Збірка наукових праць. К.: ІА НАН України, 2012. Вип. 9. С. 343–350.

Ігор Шуйський

Література і радянська цензура в житті Надії Суровцової

Яскраві спогади української громадської діячки, історика за фахом, літераторки Надії Суровцової зробили її ім'я широко відомим через публікацію нових політичних портретів і фактів великої, трагічної на її переконання революційної доби 1917–1918 рр. [1]. І нині не зменшується увага дослідників до творчої спадщини письменниці. Привабливою темою наукових досліджень залишається літературна та громадська діяльність, відображена документами харківського періоду її життя.

Народилася Надія Віталіївна 18 березня 1896 року в Києві. Дитинство провела на Подолі, юність — в повітовому містечку Умані, куди переїхали батьки. Завдяки їм, Надя навчалася в київській Фундуклеївській і уманській гімназіях, потім на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів у Петербурзі. Крім навчання, Надія осягала основи україністики в нелегально створеному українському університеті, де молоді викладачі столичних вузів читали на громадських засадах історію, філологію, мистецтво. Літературний талант, неймовірна енергія, комунікабельність Надії проявилися в 1917 році, коли вона повернулася в Україну і долучилася до роботи апарату Центральної Ради.

У 1918 році Суровцова в складі дипломатичної місії виїхала до Швейцарії. Незабаром, потрапивши під скорочення, залишила службу й використала ситуацію для продовження навчання, але вже на філософському факультеті Віденського університету. Єдина здобувачка з України, вона успішно підготувала на документальних джерелах роботу «Богдан Хмельницький та ідея української державності». Урочисте вручення в червні 1920 р. диплома про ступінь доктора філософії підсумувало роки навчання. В Австрії Суровцова заявила про себе і

як талановита журналістка. Побувавши з громадською місією за океаном, вона регулярно відправляла поштою в емігрантські видання українців США і Канади репортажі про події в центрі Європи.

Відень виявився тим містом, в якому несподівано перетнулися різні за переконаннями українські діячі. Спілкування, а також зміни на політичній карті вплинули на полівіння поглядів Суровцової, яку прийняли до комуністичної партії Австрії. І все ж, як більшість емігрантів, вона прагнула повернутися на батьківщину, вже в радянську Україну. В очікуванні слушного моменту вдосконалювала знання європейських мов, займалась літературними перекладами на українську мову, розвиваючи хист перекладача.

З Харковом як столицею УРСР подумки пов'язувала майбутнє і вже 19 квітня 1925 р. потягом прибула до харківського вокзалу. Все її майно складалося з п'яти доларів, обмін яких за офіційним курсом приніс копійки. Великі сподівання Надія покладала на «цінні папери» у вигляді перекладу казок, який зберігався в дорожній кофрі. Авторство тексту належало австрійській письменниці, яка набула популярності, Герміні Цур-Мюлен. Дочка дипломата зі знатного роду, вона порвала з аристократичним минулим і примкнула до комуністичного руху. Це знайшло відображення в цілком революційних по духу творах, знайомих радянським читачам [2, с. 435–446]

Надія завітала до першої редакції, яку зустріла на центральній вулиці міста Сумській. Вистачило одного погляду відповідального редактора на рукопис, упевнено простягнутий жінкою з легким європейським шармом, щоб погодитись. Ось тільки гонорар він пообіцяв заплатити в недалекому майбутньому, десь за місяць [1, с. 164].

Практика виплат редакціями гонорарів в радянській Україні відрізнялася від зарубіжної. Видавництва, з якими Суровцова контактувала в Австрії, викуповували за пристойну суму право публікації відразу при досягненні домовленості. Винятком була

«Чайка» Антіна Крушельницького, яка публікувала книги з просвітницькою метою. Цього разу після деяких коливань редактор зробив виняток і заплатив гроші. Щоправда, сума була набагато меншою, ніж розраховувала Надія. Але й ці кошти відкривали їй нові життєві перспективи.

У Харкові літературними перекладами займалося, крім професіоналів, чимало відомих письменників, літературознавців: Дмитро Загул, Михайло Зеров, Михайло Івченко, Аркадій Любченко, Варвара Чередниченко. Видавництва укладали договори «зі своїми», перевіреними фахівцями. Збірники творів популярного англійського автора Герберта Веллса, наприклад, видавництву «Сяйво» готував Микола Гладкий, «Книгоспілці» Вероніка Гладка і Катерина Корякіна. «Український робітник» опублікував вільний переклад Петра Дятліва роману «Прокинувся», а Держвидав України (ДВУ) доручив Суровцовій перекласти роман «Сон». Читацький інтерес до книг і величезні наклади обіцяли вагомі гонорари, що становило істотний додаток до зарплати, на який вона могла всерйоз розраховувати.

Відповідальна робота в радянських установах, наукові статті на кафедрі Дмитра Багалія, журналістика (близько 50 опублікованих репортажів в «Щоденний вістях» в Нью-Йорку) залишали Н. Суровцовій мало часу для літературної праці і це були відірвані від сну нічні години. За її підрахунком, за три роки було видано вісім перекладів творів іноземних авторів. Гідний художній рівень підтверджується датами публікацій, здійснених як виключення після висунення Н. Суровцовій звинувачення у «політичному злочині». В опублікованому ДВУ після її арешту романі Фрідріха Шпільгагена «Міцною лавою» замість імені перекладачки вже зяяв пропуск [3], проте книга вдруге була перевидана в 1930 р. [4, с. 60]. Пам'ятником репресій в середовищі інтелігенції залишився том творів норвезького письменника, лауреата Нобелівської премії (1920) Кнута Гамсуна, де разом з Надією Суровцовою в перекладах брали участь

репресовані її колега Григорій Петренко й письменник Леонід Пахаревський [4, с. 227].

Звертає увагу обраний Н. Суровцовою жанр перекладів сімейних казок, що припали їй до душі. Це були найвідоміші за межами Великої Британії «Цвіркун у запічку» [5], «Різдвяна пісня в прозі: або Різдвяний розповідь з привидами» Чарльза Діккенса, роман дитячої письменниці Френсіс Елізи Бернетт

Надія Суровцова незадовго до арешту, м. Харків, 1927 р.
«Листи», Київ, 2001 р.

«Маленький лорд Фаунтлерой», опублікований «Чайкою» в рік смерті письменниці. На простих повчальних історіях виховалося не одне покоління. «Різдвяна пісня» складається з п'яти строф (частин), повість-казка про чудесне перетворення скупих лихваря Ебенізер Скруджа в найщедрішу й найдобрішу людину в місті. Здавалося, Н. Суровцовій надзвичайно поталанило з перекладами дитячої літератури. ДВУ лише в 1928 р. популяризувало продаж 32 дитячих книг, з яких тільки дев'ять належало українським авторам. Однак, якщо розібратися, суровцовські переклади світової класики цілком розбігалися з вимогами офіційної ідеологічної доктрини, що занесла казку до елементів класового виховання. І вже наприкінці 1920-х рр. Український науково-дослідний інститут педагогіки критикував зарубіжну казку за прояви буржуазної ідеології, казкові сюжети вважав шкідливими, такими, що відволікали дітей від матеріалістичного світогляду. В алегоричних образах педагоги знаходили та всерйоз засуджували релігійні настрої, міщанство й примиренство, що перешкоджали становленню молодих будівельників комунізму [6, с. 241].

Тим часом, гонінь та ідеологічних погромів Н. Суровцова на свободі вже не застала. Символічно, що під час її арешту 29 листопада 1927 року працівником контррозвідувального відділу ДПУ Євгеньєвим в службовому кабінеті був вилучений шкіряний портфель з томом казок. Його, а також залишену в камері № 3 комендатури міста Харкова книгу й рукопис з Луб'янської в'язниці в Москві, куди вона прослідувала в супроводі двох працівників ДПУ, підслідна Надія Суровцова наполягала передати матері в Умань [7, арк. 130].

Природно, що ДПУ зацікавив весь архів Н. Суровцової: особисті щоденники й листування, чернетки статей і копії документів, автографи революційних діячів. Опис його зберігся в архівній кримінальній справі [7, арк. 28–33]. Для перевезення документів знадобилися валізи, не один день пішов на розбір їх вмісту. І хоча жодного рядка в обвинувачення не потрапило,

Тюремне фото Н. Суровцової. З матеріалів архівної кримінальної справи

поверненню господині не підлягало нічого. А скільки ще рукописів, на думку очевидців і дослідників, за роки ув'язнення Н. Суровцової безслідно зникло в ГУЛАГу! Залишається дякувати долі, яка подарувала довге життя самій письменниці, яка у поважному віці померла в м. Умані Черкаської області 13 квітня 1985 р.

Документи архівів проливають світло на причини й характер репресії. З лютого 1926 року Н. Суровцова і її начальник в апараті уповноваженого НКЗС СРСР Г. Петренко перебували під цілодобовим наглядом. Затишний і красивий будиночок по вулиці Максиміліанівській, 19 (на 1926 рік вулиці Християна Раков-

ського) був заселений різними тільки на перший погляд, але не випадковими мешканцями. Перший поверх займав відповідальний працівник ГПУ О. Абугов. На другий вселили сім'ї працівників наркомату закордонних справ — колишнього посла у Відні Михайла Левицького, Григорія Петренка, також двох студентів. Дружина студента Євтифєєва готувала обіди кільком людям, у тому числі Надії Суровцовій, подружжю Бориса і Елли Козельських. Начальник секретно-політичного відділу ДПУ УРСР Козельський познайомив її з підлеглими Євгеньєвим, Горожаніним, які пізніше були задіяні в репресії Надії Віталіївни.

В обвинувальних меморандумах ДПУ вказувалось, що Суровцова займала високу посаду при уряді УНР та евакуювалася з ним за кордон. Там приятелювала з політемігрантами і якимось чином повернулася в Україну, маючи квиток члена компартії Австрії. Збільшила коло знайомств у Харкові, але не з близькою по духу публікою, а відомими комуністами. Відвідувала журфікси, які влаштовувалися польським і німецьким консульствами, запрошувала до себе на вечірки вельми відповідальних працівників, не забуваючи про співробітників ГПУ і прокуратури. Як висновок, «лінія поведінки Суровцової властива хорошому іноземному агенту» [8, с. 294]. Не маючи прямих доказів, автор присвяченого Суровцовій спеціального секретного меморандуму Микола Добродіцький навів зміст «розмови двох невідомих українців», нібито підслуханої агентом в темній алеї парку Технологічного інституту [8, с. 293–294]. Незнайомець запевняв іншого, що Суровцова «могла б дати дуже багато корисного й цінного», але для цього необхідна допомога Грицька (Петренка, вважало ДПУ), для просування її по службових сходах [8, с. 287]. Вирішальним фактором, який наблизив арешти обох, стала директива ЦК КП(б)У від 9 травня 1927 року про негласний збір компрометуючих матеріалів на випускника юридичного факультету Київського університету, в 1924–1928 роках Генерального консула Польщі в Харкові К. Скшинського, з яким гласно підтримував зносини НКЗС УСРР [8, с. 291].

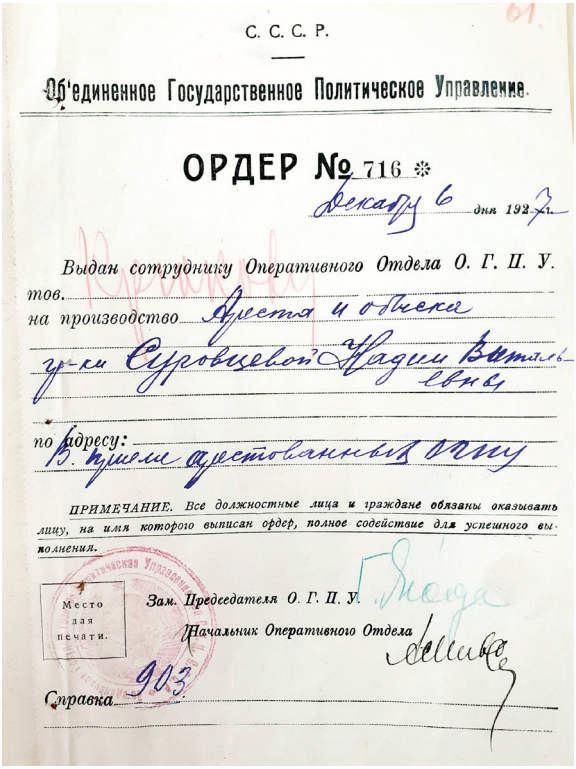

С. С. С. Р.

Об'единенное Государственное Политическое Управление.

ОРДЕР № 716

Декады 6 дня 192[illegible]

Выдан сотруднику Оперативного Отдела О. Г. П. У. тов. [illegible]

на производство Ареста и обыска

у гр-ки Суровцевой Надии Витальевны

по адресу: [illegible]

ПРИМЕЧАНИЕ. Все должностные лица и граждане обязаны оказывать лицу, на имя которого выписан ордер, полное содействие для успешного выполнения.

Место для печати.

Зам. Председателя О. Г. П. У. [illegible]

Начальник Оперативного Отдела [illegible]

Справка 903

Надія в неволі не втрачала присутності духу. На допиті 3 грудня 1927 року стверджувала: «Моє ім'я залишиться чистим навіть від тіні брудних підозр, які рано чи пізно будуть спростовані об'єктивними даними» [7, арк. 75]. Слідство проводилося в суворій секретності й завершилося вироком про позбавлення волі Н. Суровцевої на п'ять років, Г. Петренка на десять років. Містом повзли штучно створені чутки про можливий розстріл фігурантів справи, реакцію на які фіксували у зведеннях ДПУ УРСР як «відгуки на арешт Петренко і Суровцової» [9, с. 260]. Представники харківської професури О. В. Ветухов, М. В. Горбань не вірили у версію про шпигунство, називаючи те, що сталося, «черговим притиском українців» [9, с. 260]. Хтось навпаки, зарахував її до агентів ДПУ. Знайшлися й такі, хто висловилися

на користь обґрунтованого арешту. В уяві обивателя Суровцова по приїзду з-за кордону втиралася в найвищі кола, розкидалася грошима, до того ж всім цікавилася і розпитувала про все, намагаючись більше дізнатися. Професор В. І. Баланін вважав «можливим шпигунство, але висловлював сумніви в правдоподібності чуток про такий швидкий розстріл обвинувачених» [9, с. 260].

Обох засуджених «ворогів народу» очікував довгий і тернистий шлях. Григорій Григорович Петренко помер у 1951 році, перебуваючи на засланні в Туркменії. Надія Віталіївна повернулася в Україну в 1957 році, оселилася у батьківському будиночку в Умані (нині Меморіальний музей-квартира Надії Суровцової), де під негласним, але відчутним наглядом КДБ приймала іменитих гостей Миколу Бажана, Олександра Солженіцина і багатьох «зацікавлених людей», намагалася займатися літературною працею. Рішення передати рукописи спогадів до державного архіву врятувало їх від втрати і дозволило опублікувати близьким їй людям вже після смерті письменниці. Окремим виданням опублікований перший том її листування [10]. Творчий доробок письменниці, пов'язані з ім'ям Н. Суровцової архівні документи потребують подальшого дослідження.

Джерела та література

1. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.

2. Сказки немецких писателей / Сост.: А. Славинская. Ленинград: Лениздат, 1989. 543 с.

3. Шпільгаген Ф. Міцною лавою / Переклад з німецької. Харків: ДВУ, 1928.

4. Коломієць Л. В. Український художній переклад та перекладачі 1920 — 1930-х років. Вінниця: Нова книга. 360 с.

5. Діккенс Ч. Цвіркун у запічку. Оповідання / Перекл. д-ра Надії Суровцової з передм. д-ра Остапа Грицая. Київ-Відень-Львів: Чайка, 1923.

6. Рябченко О. Л. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Х., 2012. 455 с.

7. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4 спр. 1087.

8. Україна-Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Ін-т історії України. Упоряд. Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: Дух і літера, 2012. 624 с.

9. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УРСР 1927–1929 рр. / Упоряд.: В. М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. 756 с.

10. Суровцова Н. Листи. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 704 с.

У СВІТІ НОВИН

Ольга Коптєва

Хроніка архівного життя 2020 рік

15 січня 2020 року в Куп'янській міській раді проведено навчання з питання передавання документів постійного зберігання до архіву міської ради.

У заході, що проводився за ініціативи та під головуванням керуючого справами виконавчого комітету міської ради Тетяни Єльджарової, взяли участь начальник Архівного відділу Світлана Векслер, начальник відділу державної реєстрації Лариса Гарнічева, члени ліквідаційної комісії та фахівці, відповідальні за діловодство та архів. Зустріч проведено для вирішення організаційних питань, що пов'язані з процесом ліквідації управління економіки Куп'янської міської ради та надання методичної і консультативної допомоги членам ліквідаційної комісії.

Начальник Архівного відділу Куп'янської міської ради Світлана Векслер

21 січня 2020 року в урочистих зборах, присвячених 100-річчю Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, взяла участь начальник відділу інформації, використання документів та документального забезпечення Державного архіву Харківської області Марія Ельксніт.

Того ж дня на веб-сайті Державного архіву відкрилася online-виставка документів «З історії Харківського історичного музею», присвячена відзначенню його 100-річного ювілею.

22 січня 2020 року в церемонії покладання квітів до пам'ятника Т. Г. Шевченку в м. Харкові з нагоди Дня Соборності України, разом з керівництвом обласної державної адміністрації, обласної та міської рад, структурними підрозділами Харківської обласної державної адміністрації, військовими, духовенством та громадськістю взяли участь заступник директора Державного архіву Харківської області Євген Кущ, начальник відділу інформації, використання документів та документального забезпечення Марія Ельксніт та начальник відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Ольга Гнезділо.

Начальник відділу інформації, використання документів та документального забезпечення Марія Ельксніт

23 січня 2020 року начальник відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Любов Михасенко взяла участь у практичному семінарі для 35 керівників та фахівців відділу кадрів установ м. Харкова й Харківської області, у рамках якого порушила питання щодо складання номенклатури справ, ведення діловодства, проведення експертизи цінності документів, правил зберігання та знищення документів в установах та організаціях. Семінар проходив на базі КП Регіональний навчально-методичний центр охорони праці.

3 лютого 2020 року начальник Архівного відділу Сахновщинської районної державної адміністрації Вікторія Легуша взяла участь у нараді за участю заступника голови Сахновщинської районної державної адміністрації Володимира Кравця та начальника відділу «Сахновщинське бюро правової допомоги» Первомайського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги Людмили Клімової, на якій розглянуті питання щодо застосування Закону України «Про запобігання корупції», наголошено на змінах, внесених до цього закону, якісному та вчасному поданні декларацій посадовими особами.

Того ж дня біля Пам'ятника загиблим куп'янчанам у роки війни 1939–1945 років у мітингу, приуроченому до Дня визволення Куп'янщини від нацизму, разом з керівництвом Куп'янської міської ради, районної державної адміністрації, їх структурними підрозділами та громадськістю взяли участь начальник Архівного відділу Куп'янської міської ради Світлана Векслер та головний спеціаліст з питань трудового архіву Олександр Смігунов.

5 та 6 лютого 2020 року Архівним відділом Чугуївської райдержадміністрації проведено семінар для працівників служб діловодства та архівних підрозділів, голів і членів експертних комісій юридичних осіб, у діяльності яких утворюються документи Національного архівного фонду.

У семінарах взяли участь представники державних органів, органів місцевого самоврядування, закладів охорони здоров'я та інших установ району, а також члени комісій з ліквідації структурних підрозділів райдержадміністрації.

Начальник Архівного відділу Чугуївської райдержадміністрації Олена Савінова повідомила про підсумки роботи з архівними документами та станом організації діловодства в установах району у 2019 році та пріоритетні напрями роботи на 2020 рік.

6 лютого 2020 року колектив Архівного відділу Балаклійської районної державної адміністрації взяв участь в урочистій церемонії покладання квітів з нагоди 77-ї річниці визволення міста Балаклія від нацистських загарбників до пам'ятника загиблим воїнам на Алеї Слави.

Присутні вшанували хвилиною мовчання пам'ять воїнів, загиблих під час бойових операцій з визволення м. Балаклія, та поклали квіти до меморіалу загиблим воїнам.

14 лютого 2020 року в приміщенні читального залу Державного архіву Харківської області відкрито виставку архівних документів «До Дня виведення радянських військ з Афганістану».

Фрагмент експозиції виставки документів
«До Дня виведення радянських військ з Афганістану»

Того ж дня колектив Архівного відділу Балаклійської районної державної адміністрації взяв участь у мітингу до Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 31-ї річниці від дня виведення військових з Республіки Афганістан біля меморіалу «Загиблим балаклійцям в Афганістані».

Присутні вшанували пам'ять тих, хто загинув на чужій землі, хвилиною мовчання та покладанням квітів до пам'ятного знаку загиблим воїнам-афганцям.

15 лютого 2020 року в церемонії покладання квітів до пам'ятника загиблим в Афганістані з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав, разом з керівництвом обласної державної адміністрації, обласної та міської рад, структурними підрозділами Харківської обласної державної адміністрації, військовими, духовенством та громадськістю взяв участь воїн-інтернаціоналіст, заступник директора Державного архіву Харківської області Євген Кущ.

19 лютого 2020 року на веб-сайті Державного архіву Харківської області у рубриці «Документальні виставки online» відкрито виставку документів «До Дня Героїв Небесної Сотні», підготовлену спільно з Харківською державною науковою бібліотекою ім. В. Г. Короленка.

06 березня 2020 року працівники Архівного відділу Балаклійської районної державної адміністрації разом із представниками підприємств, організацій та установ району взяли участь у святкових заходах зі вшанування пам'яті Великого Кобзаря — Тараса Григоровича Шевченка.

Того ж дня на веб-сайті Чугуївської районної державної адміністрації оприлюднено online-версію виставки архівних документів «Населені пункти Чугуївщини» (до Дня утворення Чугуївського району) за документами Державного архіву.

Архівний відділ Чугуївської районної державної адміністрації підготував добірку документів, що охоплюють 1923–1930 роки та висвітлюють діяльність місцевих рад, життя населених пунктів, актуальні питання, що стосувалися сільськогосподарської галузі, санітарного стану району та ін.

11 та 12 березня 2020 року в Державному архіві Харківської області відбувся семінар з підвищення кваліфікації для працівників архівних установ за темою: «Організація роботи архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад Харківської області».

22 квітня 2020 року начальником Архівного відділу Кегичівської районної державної адміністрації Ольгою Семенюк було підготовлено online-виставку документів «До дня трагедії на Чорнобильській АЕС». Виставку розміщено на веб-сайті Кегичівської районної державної адміністрації.

Учасники семінару

Начальник відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Ольга Гнезділо (ліворуч) та начальник відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Любов Михасенко під час проведення семінару

Учасники семінару

Начальник відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Ольга Гнезділо (ліворуч) та заступник начальника цього ж відділу Лідія Пантелєєва

27 квітня 2020 року начальник Архівного відділу Барвінківської районної державної адміністрації Ірина Ємець взяла участь у засіданні постійної комісії з питань бюджету та соціально-економічного розвитку районної ради, де було розглянуто питання щодо внесення змін до Програми розвитку архівної справи в Барвінківському районі на 2016–2020 роки, а саме, про можливість виділення коштів на придбання картонажних коробів для зберігання документів НАФ та витратних матеріалів для ремонту документів на паперовій основі.

4 травня 2020 року на веб-сайті Державного архіву Харківської області у рубриці «Документальні виставки online» відкрито online-виставку архівних документів «До 175-річчя від дня народження Іллі Ілліча Мечникова — лауреата Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини».

5 травня 2020 року на веб-сайті Чугуївської районної державної адміністрації опубліковано документальну online-

виставку архівних документів «Війна. Перемога. Пам'ять» (до Дня пам'яті та примирення і 75-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939−1945 років) за документами Архівного відділу Чугуївської районної державної адміністрації.

На виставці представлено документи з архівних фондів виконавчих комітетів сільських, селищних рад Чугуївського району.

6 травня 2020 року на веб-сайті Балаклійської районної державної адміністрації опубліковано добірку архівних документів до Дня пам'яті та примирення і 75-ї річниці перемоги над нацистами у Другій світовій війні, за документами Державного архіву Харківської області та Архівного відділу Балаклійської районної державної адміністрації.

На виставці представлено списки місцевих жителів, розстріляних під час окупації нацистськими загарбниками, надані довідкові цифри про завдану шкоду (збитки) знищення майна по Харківській області, відомості про громадян, які були відправлені на каторжні роботи до Німеччини.

15 травня 2020 року на веб-сайті Державного архіву Харківської області у рубриці «Документальні виставки online» відкрито online-виставку архівних документів «Наука, розстріляна на злеті: «справа» УФТІ» (до Дня пам'яті жертв політичних репресій в Україні).

21 травня 2020 року з нагоди святкування Дня вишиванки працівники Архівного відділу виконавчого комітету Ізюмської міської ради приєдналися до загальноміської національно-патріотичної акції «Бережи українське — намалюй вишиванку».

10 червня 2020 року працівники Архівного відділу Барвінківської районної державної адміністрації взяли участь у семінарі, що був проведений начальником відділу «Барвінківське бюро правової допомоги» Первомайського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги Олександром Пісковським, за темою: «Встановлення фактів, що мають юридичне значення».

19 червня 2020 року працівники Архівного відділу Балаклійської районної державної адміністрації взяли участь у екологічному флешмобі, що був ініційований головою Харківської обласної державної адміністрації Олексієм Кучером та підтриманий керівництвом Балаклійської районної державної адміністрації. Разом з іншими підрозділами районної державної адміністрації архівісти здійснювали вирубку порослі та білили дерева на автошляху Балаклія-Яковенкове — Волохів Яр.

22 червня 2020 року Архівний відділ Сахновщинської районної державної адміністрації здійснив підбір документів до виставки «Україна в перші дні війни з нацистськими окупантами» (за документами галузевого державного архіву СБУ). На виставці представлені копії розсекречених документів: наказу від 4 липня 1941 року німецьким льотчикам про виліт для розвідки укріплення супротивника по Дніпру, протоколи допитів полонених німецьких льотчиків, які брали участь у бомбуванні Києва у червні 1941 року, щоденника німецького офіцера із записами про вступ у Київ у 1942 році та інші.

23 червня 2020 року в Харківській обласній державній адміністрації відбувся урочистий прийом з нагоди Дня державної служби. Учасників заходу привітав голова Харківської обласної державної адміністрації та його заступники. Також Олексій Кучер вручив деяким присутнім відзнаки Харківської обласної державної адміністрації, у тому числі Почесною грамотою була відзначена Лариса Колеснік, головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Харківської області.

06 липня 2020 року в ході робочої поїздки до м. Харків голова Державної архівної служби України Анатолій Хромов зустрівся з керівництвом та колективом Державного архіву Харківської області. Під час зустрічі обговорено перспективи розвитку архівної справи, організацію роботи архівних установ області під час децентралізації, проблеми цифровізації архівної інформації та її доступності в онлайн режимі.

18 серпня 2020 року на сайті Зміївської районної державної адміністрації опубліковано добірку архівних документів до 380-ї річниці міста Зміїва та Дня визволення м. Зміїва від німецько-нацистських загарбників за документами Архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації.

На виставці представлені відомості Зміївської селищної ради про збитки, завдані мешканцям м. Зміїва в роки нацистської окупації, список братських могил на території м. Зміїва, витяг зі списку громадян м. Зміїва, примусово вивезених до Німеччини у період тимчасової окупації 1941–1943 рр., та ін.

Голова Державної архівної служби України Анатолій Хромов (праворуч) та директор Державного архіву Євген Кущ під час зустрічі з працівниками архіву

19 серпня 2020 року на веб-сайті Балаклійської районної державної адміністрації Харківської області розміщено добірку документів до Дня Незалежності України, Дня Державного Прапора України та Дня міста Балаклія, підготовлену Архівним відділом Балаклійської районної державної адміністрації. На виставці представлені документи вищих органів влади з фондів Центрального державного архіву України вищих органів влади та управління України і Архівного відділу Балаклійської районної державної адміністрації.

Голова Державної архівної служби України Анатолій Хромов
знайомиться з колективом Державного архіву

Голова Державної архівної служби України Анатолій Хромов
під час відвідування архівосховища Державного архіву разом
з директором Державного архіву Євгеном Кущем та начальником
відділу забезпечення збереженості та реставрації документів
Державного архіву Тетяною Іванською

3 вересня 2020 року Архівним відділом Чугуївської районної державної адміністрації Харківської області проведено семінар для керівників та осіб, відповідальних за архів у структурних підрозділах Чугуївської районної державної адміністрації Харківської області.

Начальник Архівного відділу Чугуївської районної державної адміністрації Харківської області Олена Савінова повідомила присутнім про порядок передавання документів у разі припинення роботи установи.

Присутні заслухали питання щодо аналізу роботи з документами постійного та тривалого (понад 10 років) зберігання та з кадрових питань (особового складу) в структурних підрозділах райдержадміністрації. Обговорено практичні питання, що стосуються складання архівних описів справ, актів про вилучення для знищення документів, не внесених до Національного архівного фонду, тощо.

15 вересня 2020 року головні спеціалісти відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Харківської області Юлія Гриньова та Ольга Коптєва взяли участь в онлайн-трансляції Міжнародного

форуму цифрової трансформації регіонів, яке було організовано за підтримки Міністерства цифрової трансформації України.

22 вересня 2020 року до Державного архіву Харківської області з робочим візитом завітав заступник голови Харківської обласної державної адміністрації Євгеній Грицьков, який зустрівся з керівництвом та колективом архіву.

Під час зустрічі директор Державного архіву Харківської області Євген Кущ розповів Євгенію Грицькову про особливості роботи в архіві та ознайомив його зі складом документів Національного архівного фонду Державного архіву Харківської області.

16 жовтня 2020 року працівники Державного архіву Харківської області взяли участь у семінарі-практикумі, що проходив у режимі відеоконференції Zoom, організованій Державною архівною службою України для працівників структурних підрозділів державних архівних установ, відповідальних за виконання запитів, що надходять від громадян України, іноземців та осіб без громадянства.

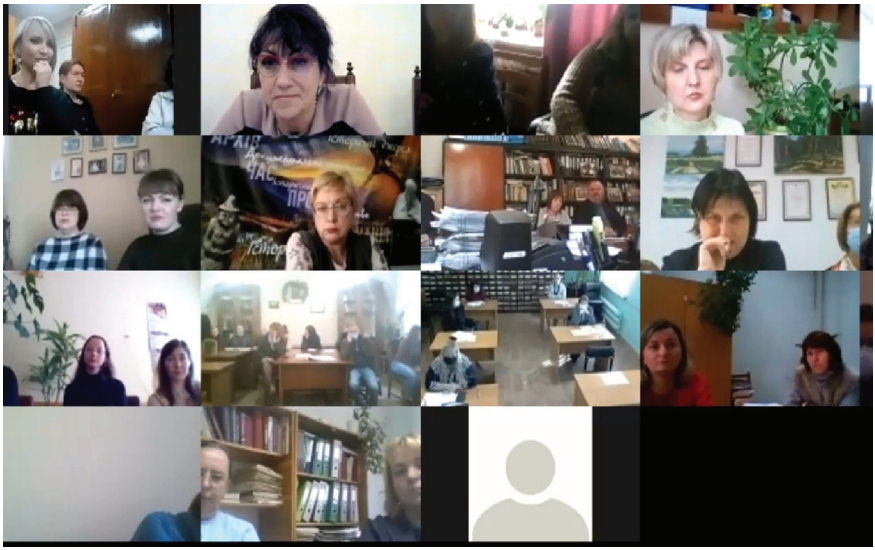

Учасники відеоконференції у Zoom

Заступник голови Харківської обласної державної адміністрації Євгеній Грицьков (у центрі) під час відвідування Державного архіву

20 жовтня 2020 року Архівним відділом Чугуївської районної державної адміністрації Харківської області проведено онлайн-семінар для керівників служб діловодства та архівних підрозділів у сільських, селищних та районній радах.

Учасників семінару було ознайомлено з підсумками роботи за 9 місяців 2020 року та акцентовано увагу на дотриманні вимог законодавства щодо вжиття відповідних заходів у питаннях архівної справи, зокрема й створенні належних умов для забезпечення збереженості цих документів.

Розглянуто питання щодо складання паспорта архівного підрозділу та подання його до архівного відділу. Обговорено практичні питання щодо формування та оформлення справ, що підлягають архівному зберіганню, у тому числі погосподарських книг та нотаріату, складання архівних описів тощо.

21 жовтня 2020 року в Державному архіві Харківської області відбулася робоча нарада для працівників самостійних структурних підрозділів Харківської обласної державної адміністрації, на якій було обговорено питання про заходи щодо формування страхового фонду документації Харківської області.

На нараді з доповіддю виступили: Віктор Журба, головний спеціаліст відділу створення та формування галузевих та обласних (регіональних) страхових фондів документації оборонного, мобілізаційного й господарського призначення Департаменту страхового фонду документації Державної архівної служби України; Петро Романов, заступник директора Північно-східного регіонального центру страхового фонду документації, та Ольга Гнезділо, начальник відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Харківської області. В обговоренні зазначеного питання також взяли участь представники структурних підрозділів обласної державної адміністрації.

11 листопада 2020 року працівники Архівного відділу Барвінківської районної державної адміністрації Харківської області взяли участь у семінарі, який був проведений началь-

ником відділу «Барвінківське бюро правової допомоги» Первомайського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги на тему: «Як запобігти сучасному рабству».

Заступник директора Північно-східного регіонального центру страхового фонду документації Державної архівної служби України Петро Романов (ліворуч), головний спеціаліст відділу створення та формування галузевих та обласних (регіональних) страхових фондів документації оборонного, мобілізаційного і господарського призначення Департаменту страхового фонду документації Державної архівної служби України Віктор Журба (у центрі) та начальник відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Ольга Гнезділо

Учасники робочої наради щодо формування страхового фонду документації

16 листопада 2020 року працівники відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Харківської області взяли участь у семінарі-практикумі щодо підготовки планово-звітної документації архівних установ, організатором якого виступила Державна архівна служба України. У режимі відеоконференції Zoom архівісти країни спільно з фахівцями Державної архівної служби України розглянули актуальні питання щодо заповнення планової та звітної інформації.

23 листопада 2020 року Архівним відділом Чугуївської районної державної адміністрації Харківської області на веб-сайті районної державної адміністрації розміщено online-виставку «Чугуївщина в архівних документах».

Документи відображають події, що відбувались в населених пунктах декілька десятиліть тому. На сторінках місцевої

газети «Червона зірка» за 1980 рік висвітлено будні пересічних мешканців району, відомості про спортивне життя, діяльність колгоспів, стан охорони здоров'я тощо. В архівному фонді Управління сільського господарства Виконавчого комітету Чугуївської районної Ради народних депутатів зберігається Акт про підключення колгоспів та радгоспів району до Державних електричних мереж. У документах Виконавчого комітету Чугуївської районної Ради народних депутатів містяться відомості про прийняті рішення щодо розвитку населених пунктів.

Виставка надалі буде доповнюватися документами про історію сіл, селищ району та міста Чугуєва.

26 листопада 2020 року на веб-сайті Держаного архіву Харківської області відкрилася online-виставка документів «Спогади очевидців про Голодомор 1932–1933 років на Харківщині» до Дня пам'яті жертв голодоморів.

На виставці представлено задокументовані спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років, що зберігаються в архівному фонді Державного архіву «Колекція документів про голод 1932–1933, 1946–1947 років у Харківській області».

Того ж дня директор Державного архіву Харківської області Євген Кущ взяв участь у веб-нараді, організованій Державною архівною службою України для директорів державних архівів областей за участю Голови Укрдержархіву Анатолія Хромова та заступника Голови Лариси Левченко. Було обговорено питання щодо інформаційної діяльності державних архівів областей в умовах COVID-19; проблеми забезпечення архівів будівлями для зберігання документів Національного архівного фонду; питання реорганізації архівних відділів районних державних адміністрацій; створення архівних підрозділів виконкомів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад.

Директор Державного архіву Євген Кущ разом з працівниками відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву під час веб-наради за участю Державної архівної служби України

30 листопада 2020 року Державним архівом Харківської області проведено у форматі ZOOM-семінар з підвищення кваліфікації для працівників архівних установ за темою: «Організація роботи архівних відділів райдержадміністрацій і міськрад, трудових архівів Харківської області».

Під час проведення семінару були заслухані та обговорені такі питання:

1. Про підготовку планово-звітної документації архівними відділами районних державних адміністрацій та архівними відділами міських рад міст обласного значення, трудовими архівами Харківської області (планування на 2021 рік та звітність за 2020 рік).

2. Про основні недоліки у веденні державного обліку.

3. Про нові надходження до ДІФ Державного архіву Харківської області.

Начальник відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Ольга Гнезділо (ліворуч) та заступник начальника цього ж відділу Лідія Пантелєєва під час участі у веб-семінарі

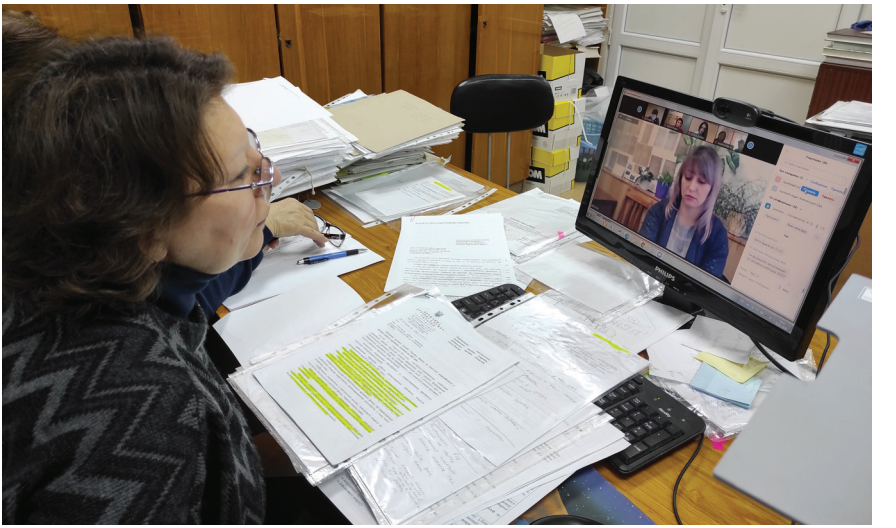

2 грудня 2020 року в приміщенні Архівного відділу виконавчого комітету Ізюмської міської ради відкрилася виставка архівних документів «Післявоєнні дитячі будинки Ізюмського району». Цю виставку (в форматі презентації) також було розміщено на веб-сайтах Державного архіву Харківської області та Ізюмської міської ради.

4 грудня 2020 року начальник Архівного відділу Балаклійської районної державної адміністрації Галина Олійник взяла участь у засіданні сесії Балаклійської районної ради, на якій розглядалося питання про внесення змін до Програми розвитку архівної справи у Балаклійському районі на 2019–2023 роки. Виділено кошти в сумі 49 тис. грн. для придбання архівному відділу картонажних коробок.

Начальник відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Ольга Гнезділо (ліворуч) та головний спеціаліст цього ж відділу Юлія Гриньова беруть участь в онлайн-семінарі

16 грудня 2020 року працівники Державного архіву Харківської області взяли участь у веб-семінарі з підвищення кваліфікації для працівників державних архівів областей з питань формування Національного архівного фонду та експертизи цінностей документів, організатором якого виступила Державна архівна служба України.

ДО ЮВІЛЕЙНИХ ДАТ

Марія Ельксніт

Перелік основних ювілейних та пам'ятних дат, пов'язаних із Харківщиною, на 2021 рік

1646 р.	**375-річчя** заснування м. Валки
1651 р.	**370-річчя** заснування смт. Краснокутськ
1681 р.	**340-річчя** заснування м. Ізюм
16 квітня 1841 року	**180-річчя** від дня народження Алчевської Христини Данилівни (1841–1920 рр.), педагога, громадського діяча, публіциста, засновниці Харківської недільної жіночої школи (1862 р.)
1851 р.	**170-річчя** заснування Харківського ветеринарного інституту (нині — Харківська державна зооветеринарна академія)
1871 р.	**150-річчя** з початку роботи першого в Російській імперії акціонерного земельного банку, що знаходився у м. Харків
1886 р.	**135-річчя** заснування міської публічної бібліотеки (нині — Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка)
1891 р.	**130-річчя** заснування заводу «Світло шахтаря»
1896 р.	**125-річчя** заснування кондитерської фабрики «Жорж Борман» (нині — Корпорація «Харків-Бісквіт»)
30 квітня 1901 року	**120-річчя** від дня народження Кузнеця Семена (Саймон Сміт) (1901–1985 рр.), уродженця м. Харкова, американського економіста, професора економіки Гарвардського університету (з 1960 р.), лауреата Нобелівської премії (1971 р.)
1906 р.	**115-річчя** відкриття першої лінії електричного трамваю, який з'єднав центр міста з Балашовським вокзалом

24 березня 1906 р.	**115-річчя** від дня народження Шульженко Клавдії Іванівни (1906–1984 рр.), уродженки м. Харків, естрадної співачки, народної артистки СРСР (з 1971 р.)
1921 р.	**100-річчя** заснування Харківського художнього технікуму (нині — Харківська державна академія дизайну і мистецтв)
1921 р.	**100-річчя** заснування першого в Україні фармацевтичного інституту на базі фармацевтичного відділення медичного факультету Харківського університету
1926 р.	**95-річчя** початку діяльності Державного українського драматичного театру «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса
1931 р.	**70-річчя** початку роботи Харківського тракторного заводу
грудень 1941 р.	**80-річчя** початку масового розстрілу єврейського населення в Дробицькому Яру під Харковом
1966 р.	**55-річчя** створення Харківського державного інституту радіоелектроніки (нині — Харківський національний університет радіоелектроники)
серпень 1981 р.	**40-річчя** відкриття пам'ятника воїнам-визволителям на розі пр. Науки та вул. 23 Серпня у м. Харкові

Відомості про авторів

Наталія Георгіївна Аннєнкова — доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник сектора наукової бібліографії і біографістики ННСГБ НААН.

Антон Георгійович Бондарєв — краєзнавець, блогер, голова та засновник фундації «Харків манливий» та проєктів «Ніч історії Харкова» і «Закарпаття у роки Першої світової війни», автор текстів у рубриці «Істфакт» на сайті Медіагрупи «Накипіло».

Віктор Анатолійович Вергунов — доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор, академік НААН, директор ННСГБ НААН.

Ольга Сергіївна Гнезділо — начальник відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Харківської області.

Юлія Сергіївна Гриньова — головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Харківської області.

Марія Іванівна Ельксніт — начальник відділу інформації, використання документів та документального забезпечення Державного архіву Харківської області.

Ольга Сергіївна Коптєва — головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи, обліку та довідкового апарату Державного архіву Харківської області.

Ірина Іванівна Надточій — молодший науковий співробітник відділу досліджень, розробки та удосконалення технологій формування СФД Науково-дослідного, проектно-конструкторського та технологічного інституту мікрографії.

Тетяна Федорівна Осіпова — доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Андрій Валентинович Савич — кандидат технічних наук, доцент, завідувач відділу досліджень, розробки та удосконалення технологій формування СФД Науково-дослідного, проектно-конструкторського та технологічного інституту мікрографії.

Олена Володимирівна Сафонова — головний спеціаліст відділу інформації, використання документів та документального забезпечення Державного архіву Харківської області.

Роман Йосипович Сойма — начальник відділу УкрНДІгаз.

Віталій Іванович Сосницький — старший майстер відділу фінансово-господарського забезпечення Державного архіву Харківської області.

Олексій Олександрович Тімров — молодший науковий співробітник відділу досліджень, розробки та удосконалення технологій формування СФД Науково-дослідного, проектно-конструкторського та технологічного інституту мікрографії.

Ростислав Ігорович Філіппенко — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології Національного фармацевтичного університету.

Ганна Олександрівна Хіріна — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології Національного фармацевтичного університету.

Ігор Володимирович Шуйський — науковий редактор Комунального підприємства «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради, голова Регіональної комісії з реабілітації жертв політичних репресій в Харківській області при Харківській обласній державній адміністрації, доктор філософії в галузі історії.

ХАРКІВСЬКИЙ АРХІВІСТ:

Науково-інформаційний вісник

Передрук матеріалів допускається
тільки з дозволу редакції вісника

Думка автора статті може не співпадати з думкою редколегії.
Матеріали не повертаються та не рецензуються.

Підписано до друку 14.08.2021. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 9,76. Ум. вид. арк. 7,16.
Наклад 50 примірників. Зам. №1746.

Надруковано у друкарні ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво №24800170000043751 від 21.02.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11, (097) 273-11-77